

**KARTELLI OIKEUSSALISSA -
Sosiologinen näkökulma suomalaiseen kartelliin**

Juha Ylitalo

Pro gradu-tutkielma

**Sosiologia
Yhteiskuntatieteiden
ja filosofian laitos**

Jyväskylän yliopisto

Kevät 2012

Otsikko: Kartelli oikeussalissa - sosiologinen näkökulma suomalaiseen kartelliin

Tekijä: Juha Ylitalo

Tieteenala: sosiologia

Julkaisuaika: Toukokuu 2012

Julkaisupaikka: Jyväskylän yliopisto, Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos, sosiologian yksikkö

Sivumäärä: 77 sivua + 1 liite

Ohjaajat: professori Ilkka Alanen ja yliopistonlehtori Petri Ruuskanen

TIIVISTELMÄ

Tutkimus pyrkii kuvaamaan suomalaisen yhteiskunnan suhdetta kartelliin viranomaistoiminnan ja talouden säätelyn näkökulmasta. Empiirinen tutkimus perustuu Kilpailuviraston esitykseen Markkinaoikeudelle, jossa asfalttialan yritysten todistetaan osallistuneen kartelliin. Tutkimus on tehty adaptiivisen tutkimusmetodin hengessä siten että aineiston analyysiä on kehitelty vuoropuhelussa teoreettisen viitekehyksen kanssa.

Suomalaisen yhteiskunnan suhtautuminen kartelleihin on poikennut valtavasti eri aikoina. Täydestä kartellivapaudesta on siirrytty rajoitusten ja valvonnan kautta täyskieltoon. Viranomaisen toiminta perustuu lakiin, mutta siihen kohdistetut odotukset ja merkitykset ovat kulttuurisia. Kilpailuviraston laaja selvitys ja huomattavat seuraamussakot kertovat osaltaan muutoksesta, joka suomalaisessa talouden sääntelyssä on tapahtunut.

Teoreettinen tarkastelu perustuu taloussosiologian näkemykseen taloudellisen toiminnan uppoutumisesta sosiaaliseen maailmaan. Soveltamani taloussosiologinen näkökulma ottaa epävarmuuden käsitteen lähtökohdakseen. Epävarmuuden oloissa tukeudutaan sosiaalisiin suhteisiin, jotka edelleen on tarkasteltavissa vallan, instituutioiden, verkostojen ja tradition käsitteillä. Niklas Luhmannin funktiojärjestelmiin tukeutuvan systeemiteorian avulla tutkimuksessa tarkastellaan talouden, oikeudellisen ja poliittisen järjestelmän suhdetta asfalttikartellissa empiirisen analyysin pohjalta.

Analyysi perustuu Kilpailuviraston esityksen retoriselle erittelylle. Analyysi osoittaa Kilpailuviraston ottavan erilaisia rooleja kilpailupolitiikan kentällä. Esityksen perusteella sen rooli on tarkastella kilpailua raportojan asemasta hyvinkin aktiiviseen tarkastajan rooliin. Analyysissä tarkastellaan myös kartellikäytännöille annettuja merkityksiä ja erityisesti sitä millaisella argumentaatiolla rakennetaan vakuuttavaa kertomusta kartellista ja sen haitallisesta vaikutuksesta.

Analyysin yhteenvedo -luvussa analyysin pohjalta tehtyjä havaintoja suhteutetaan teoreettiseen käsitteistöön sekä aikaisempien tutkimusten antamiin näkökulmiin kilpailupoliittisessa puheavaruudessa. Loppuluvussa käsitellään vielä yleisellä tasolla kartellitutkimusta ja kilpailupolitiikkaa yhteiskuntatieteellisenä tutkimuksena.

Yleinen suomalainen asiasanasto (YSA): kartellit, taloussosiologia, kilpailu, säätely, asfalttikartelli.

SISÄLTÖ

1 JOHDANTO	4
1.1 Tutkimuskysymys	9
1.2 Tutkimuksen rakenne	10
2 KARTELLIEN SUOMESTA KILPAILUTALOUTEEN	13
2.1 Kartelli ilmiönä.....	13
2.2 Kartellien Suomesta kilpailun Suomeen.....	17
3 SOSIOLOGINEN VIITEKEHYS	26
3.1 Taloussosiologia	26
3.2 Luhmannin systeemiteoria.....	36
4 AINEISTO JA ANALYYSIMENETELMÄT	40
4.1 Aineiston kuvaus	41
4.2 Analyysin toteutus ja analyysimenetelmät.....	44
4.3 Retoriset strategiat	46
5. ANALYYSI	50
5.1 Subjekti – Kilpailuvirasto tutkii, kertoo ja argumentoi	50
5.2 Kartelli ilmiönä ja toimintamallina	56
6. ANALYYSIN YHTEENVETO.....	63
7. LOPUKSI.....	68
LÄHTEET	73
LIITE - OTE KILPAILUNRAJOITUSLAIN 2 LUVUSTA.....	78

1 JOHDANTO

Kysymys talouselämän toimijoiden moraalista, lainvastaisesta toiminnasta ja epäselvyyksistä on herättänyt kysymyksiä sekä akateemisessa tutkimuksessa että lehdistössä. Kenttä on tietenkin laava epäselvistä vaalirahoituksista järjestäytyneen rikollisuuden rahanpesuun. Talousrikollisuus tai organisaatorikollisuus on koko yhteiskunnan ongelma, jonka kärsijänä on aina lopulta julkinen talous ja sitä kautta veronmaksajat.

Tässä tutkimuksessa tarkastelen suomalaista kilpailupolitiikkaa ja erityisesti suomalaisen yhteiskunnan suhdetta kartelleihin taloussosiologian näkökulmasta. Empiirisenä aineistona käytän Kilpailuviraston tuottamaa tutkimusaineistoa asfalttikartellista, joka hallitsi Suomen asfalttimarkkinoita näytön perusteella ainakin vuodesta 1994 vuoteen 2002. Tutkimuskohteeni on kehittynyt omasta mielenkiinnosta ensinnäkin talouden sosiologiin jäsennostapoihin sekä erityisesti epävirallisen tai laittoman taloudellisen toiminnan alueelle. Lähtökohtana oli talouselämän varjopuolien analysointi taloussosiologian näkökulmasta. Kartellit löytyivät tutkimuskohteeksi seminaarityöskentelyn tuloksena. Paneutuminen aihetta käsittelevään akateemiseen ja yleiseen kirjallisuuteen tietenkin muokkasivat tarkempaa tutkimuksen asettelua. Toisaalta myös selkeän yhteiskuntatieteellisen kartelliteoretisoinnin puute johdatti sekä tutkimuskysymyksen asettelua että tutkimuksessa tehtyjä metodisia ja teoreettisia ratkaisuja.

Nykyään vallalla oleva uusliberaaliksi kutsuttu yhteiskunnallinen ajattelutapa korostaa kilpailua ja vapaiden markkinoiden tehokkuutta suhteessa valtiojohtoiseen sääntelyyn ja suunnitteluun. Puhe kilpailukyvystä ja kilpailuvaltiosta (kts. esim. Heiskala, 2010) on tämän ideologian eräs aspekti ja tähän yhdistyy myös harjoitettu kilpailupolitiikka. Äärimmillen vietynä politiikkana se tähtää kilpailuperiaatteen soveltamiseen kaikkeen ihmisten väliseen yhteiskunnalliseen toimintaan. Toisaalta kilpailupolitiikan tehtävänä on taata markkinoiden tasapaino, mutta niin että se ottaa huomioon myös yritysten intressit ja oikeudet esimerkiksi patenti-omistusten suhteen. Patenteilla on itsessään taipumus luoda niitä omistaville yrityksille monopolistisia markkina-asemia, jotka vaikuttavat kilpailuasemien rakentumiseen (Fligstein, 2001, 79-80).

Tässä tutkimuksessa käytän kilpailupolitiikan termiä siinä tarkoituksessa, että se on rajattu talouspolitiikan osa-alue. Näen sen tehtäväksi määritellä kilpailun ehtoja, säännellä ja valvoa kilpailun toteutumista hallinnon ja oikeusjärjestelmän keinoin, tarkoituksenaan kuluttajien suojeleminen kartelleja ja laittomia monopoleja vastaan. Julkisessa puheessa kilpailupolitiikalla saatetaan tarkoittaa taloudellisen ja yksityisen kilpailun soveltamista yhä uusille aloille, mutta tässä työssäni kilpailupolitiikalla tarkoitan siis sääntelyn ja lainmukaisen kilpailun toteuttamiseen tähtääviä poliittisia toimenpiteitä.

Näkemykseni mukaan kilpailupolitiikka yhdistyy muuhun talouspolitiikkaan. Kilpailupolitiikka ei ole erillinen poliittinen alasektori, vaan siihen vaikuttaa myös yleiset poliittiset ja ideologiset suhdanteet. Samalla tavoin kun talous ja taloudellinen kilpailu rakentuu sosiaalisessa kanssakäymisessä, kilpailupolitiikka sitoutuu myös yhteiskunnallisiin instituutioihin. Yhteiskunnalliset instituutiot antavat sekä mahdollisuuksia että rajoituksia taloudelliselle toiminnalle (kts. esim Dobbin & Dowd, 2000.)

Markkinoiden vapauteen perustuva järjestelmä on lähtökohdiltaan ennustamaton toimijoille, yrityksille, myyjille ja ostajille. Tuotteiden menekki ja hinta määräytyvät markkinoilla prosessina, jotka ovat vaikeasti ennakoitavissa. Epävarmuuden minimoimiseen ja hallintaan on sekä laillisia että laittomia keinoja. Erilaiset vakuutukset, patentoinnit ja futuurit ovat laillisia keinoja. Sen sijaan muun muassa lahjonta ja kartellit ovat kiellettyjä keinoja vakiinnuttaa tietty hintataso. Yrittäjän tai yrityksen näkökulmasta kartellissa on kyse markkinariskin hallinnasta yhteistyössä kilpailijoiden kanssa. (Kyntäjä, 2000, 139). Se muodostuu kuluttajille kuitenkin epäedulliseksi vapaaseen ja avoimeen markkinatilanteeseen verrattuna. Kuluttajilla ei myöskään ole yleensä aavistustakaan siitä, että hinnat ovat yritysten keskenään sopimia.

Yritysten yhteistoiminta ja verkostot katsotaan usein taloudessa hyväksi keinoksi tuottaa palveluita tai tavaroita. Yhteistoiminta ja sopiminen vähentää taloudellista riskiä ja sosiaalista sattumanvaraisuutta, joka takaa yrityksille vakaamman toimintaympäristön. (kts. Beckert, 1996). Suhtautuminen kartelleihin on vaihdellut yhteiskuntarakenteen ja arvostusten kehittyessä, toisaalta tuotantotalouden vaatimukset tai tuotannon rationalisointiperusteet ovat muotoutuneet uudelleen. Edelleen kansainvälinen

lainsäädäntö on asettanut vaatimuksia myös suomalaiselle kilpailun toteutumisen valvonnalle. Kilpailuviranomaisten työmaana on nimenomaan paljastaa sosiaalinen sopiminen, joka olisi kilpailulle haitallista. Viranomaisen joutuu näin ollen taiteilemaan taloudellisen tehokkuuden maksimoimiseksi yhtäältä taloudellisen edun tavoittelun mekanismien ja toisaalta sosiaalisesti rakentuvan ympäristön kanssa – niin ja ottamaan huomioon omat rajalliset resurssinsa.

Viime aikoina on ilmestynyt tutkimuksia joissa lähtökohtana taloussosiologia – tai ainakin kartellin ymmärtäminen sosiaalisesti rakentuneeksi talouden piiriin kuuluvaksi ilmiöksi, kuten Marjo Siltaojan ja Meri Vehkaperän (2010) tutkimus kartellien tulkinnasta suomalaisessa bisnesmediassa. Heidän tutkimustaan lähestyn myöhemmin seikkaperäisemmin. Myös muissa Pohjoismaissa oli omat asfalttikartellitapauksensa ja ruotsalaista asfalttikartellin organisaatiota on tutkinut Erik Hjalmarsson (2010) lähinnä organisaatiososiologian ja toimijaverkkoteorian ottein. Hänen tutkimuksensa pyrkii selvittämään kartellin toimintamalleja ja rakennetta kartelli-toimijoiden näkökulmasta.

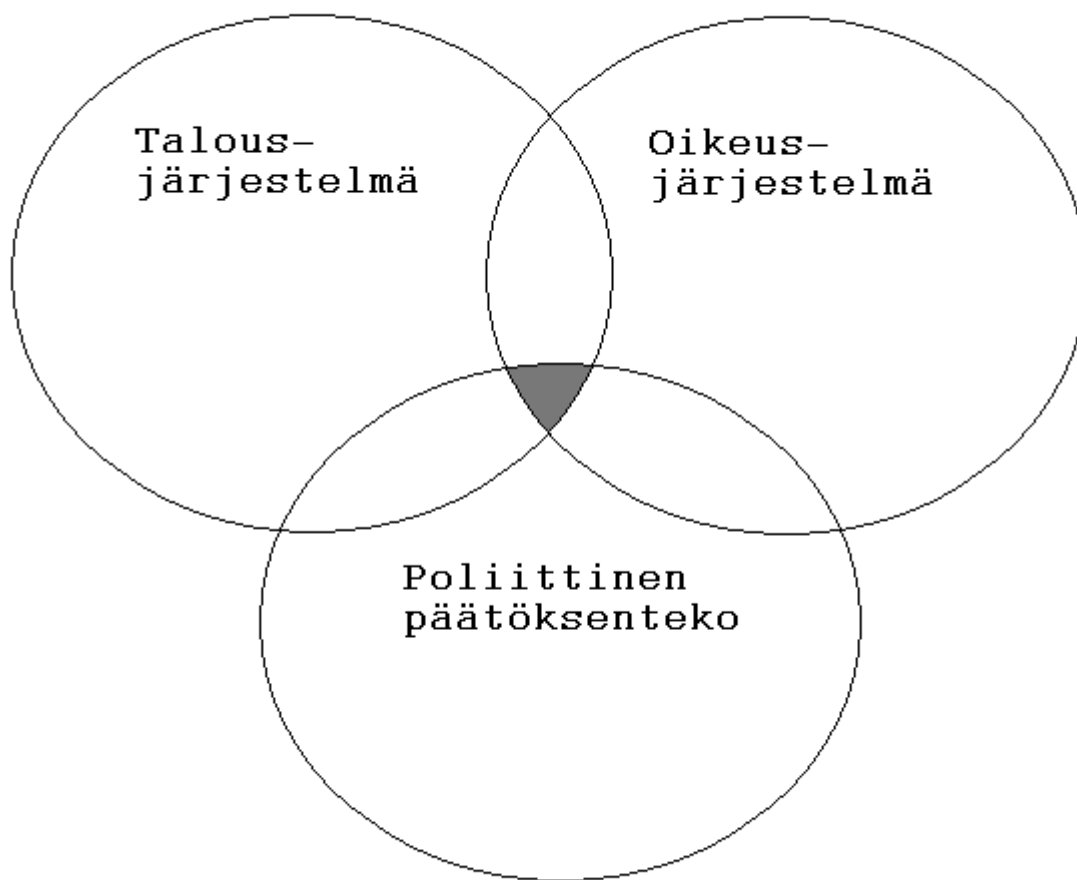
Tutkimukseni lähtökohtana on kartellitoiminnan ja toisaalta kilpailunsäätelyn ymmärtäminen taloussosiologian näkökulmasta. Sosiologina keskeinen ajatukseni on, että talouden ilmiöillä, esimerkiksi kartellilla on vahva sosiaalisesti rakentunut olemus, joka on riippuvainen poliittisesta, sosiaalisesta, institutionaalista ja yleisemmin yhteiskunnallisista arvostuksista. Tutkimuksen lähtökohta on näin ollen tulkitseva sosiologia, jossa tulkitaan kilpailuviranomaisen antamaa selontekoa. Selonteko on seikkaperäinen kuvaus kartellin toiminnasta ja sen vaikutuksista sekä suositelluista sanktioista. Tyyllilajille on luonteenpiirteistä sen ehdottomaan vakuuttavuuteen pyrkivä kertomuksellisuus, jossa korostuu faktojen esiintuonti ja niiden tulkinta lainopillisessa kontekstissa.

Taloussosiologiassa on ajoittain kirjoitettu suoranaisesti myös kartelleista, mutta lähinnä vain amerikkalaisesta näkökulmasta, joka nojaa historialliseen selittämiseen amerikkalaisen monopolien ja kartellien hajoamiseen 1800-luvulla antitrust-lakien mukana (kts. esimerkiksi Granovetter, 2005, 39-40; Dobbin, 2004). Sosiologisen tutkimuksen puuttuminen toisaalta synnytti mielenkiintoa ilmiötä kohtaan, mutta myös sai tutkijan epäilemään mahdollisuutta sosiologisesti vakuuttavan tutkimuksen saamiseksi aiheesta. Aihetta sivuavan teorian lukeminen ja empiirinen aineisto ohjasivat gradun

tekemistä, sen analyysitapojen, hedelmällisten näkökulmien ja tutkimuskysymyksen rakentumista. Tutkimuksen empiirinen aineisto ja tutkimusteorian olen pyrkinyt saattamaan vuoropuheluun niin sanotun adaptiivisen metodin hengessä (kts. Layder, 1998.) Tämä nähdäkseni tuotti mielenkiintoisia näkökulmia itse ilmiöön.

On huomioitava, että vaikka perustuslain 3§:n mukaan tuomioistuimet ovat riippumattomia muista valtioelimestä sekä poliittisesti sitoutumattomia, on niiden ratkaisut kuitenkin arvosidonnaisia ja näin ollen tulkittavissa poliittisesti. Tuomioistuinten tekemillä päätöksillä on siis myös poliittinen merkitys. (Wiberg, 2006, 150 - 151). Poliittisen merkityksen rinnalle asettuu myös sosiaalinen merkitys. Yritykset joutuvat suhteuttamaan toimintaansa vastaavasti paitsi lainsäädännön myös tuomioistuinten antamien päätösten perusteella. Lisäksi yritykset pyrkivät säilyttämään maineensa sosiaalisesti vastuullisina yhteiskunnallisina toimijoina. Tästä hyvästä pyrkimyksestä on osoituksena yritysten lukuisat erityyppiset yhteiskuntavastuu –ohjelmat¹. Talouden ja oikeuden rajapinnassa liikutaan vesillä, jossa rakentuvat hegemoniset valtasuhteet. Mitkä näkökulmat katsotaan tärkeiksi, kenen oikeudet ovat kaikista ”oikeutetuimpia” tai minkä tieteenalan puhettavat saavuttavat oikeutuksen määriteltäessä hyvää yhteiskuntaa. Nämä ovat kaikki kysymyksiä vallankäytöstä ja siten sosiaalitieteellisesti relevantteja kysymyksiä.

¹ Esimerkkejä löytyy lukuisten koti – ja ulkomaisten yritysten Internet-sivustoilta. Esimerkiksi Lemminkäisen vastaava on sivustolla <http://www.lemminkainen.fi/Yhtio/Vastuullisuus> Sen mukaan lemminkäisen vastuullinen toiminta kattaa taloudellisen, ympäristövastuun ja sosiaalisen vastuun ulottuvuuden sekä sponsoroinnin. Toiminta halutaan tehdä läpinäkyväksi. Mielenkiintoinen jatkotutkimusasetelma voisi olla verrata vastuuraportointia ennen ja jälkeen kartellioikeudenkäyntien, mutta koska yhteiskuntavastuu-keskustelu on jokseenkin nuorta ja nopeasti muuttuvaa monestakin syystä, niin erojen löytäminen ja perustelu pelkästään kartellitapaukseen liittyen voi olla hankalaa.

Kuvio 1. Kartelli yhteiskunnan järjestelmien leikkauspisteessä.

Yllä olevaan kuvioon olen hahmotellut kartellin sijoittumista taloudellisen, oikeudellisen ja poliittisen järjestelmän leikkauspisteeseen. Tutkimukseni kohde on kartellin suhde yhteiskuntaan ja yhteiskunnan suhtautuminen kartelliin. Pohdin kysymystä käyttäen hyödyksi Niklas Luhmannin systeemiteoriaa. Tavoitteeni on siten yhteiskuntatieteen keinoin hahmottaa kartellien kenttää ja sen sosiaalisesti jäsentynyttä merkityksenantoa viranomaisen ja yhteiskunnan taholta.

Tutkimusotteeni on taloussosiologinen, sillä katson niin talouden kuin oikeuden uppoutuneen sosiaaliseen maailmaan, ja analysoin kartellitapauksen tutkimusta ja sen toteen näyttämistä sosiaalisena ilmiönä. Samalla rajaan moraalisen ulottuvuuden ja talouselämän moraalien arvioinnin tutkimuksen ulkopuolelle, kuitenkin niin että tiedostan moraalisten vaikuttimien olevan hyvin läsnä normien ja myös juridisten instituutioiden maailmassa.

Kantavana kriittisenä ajatuksena on myös se, että Kilpailuvirasto tahtoo paitsi edistää kilpailun toimivuuden ja kuluttajan etuja haittaavien sopimusten tai liian suuren markkinavoiman omaavien keskittymien syntyminen, myös se että se pyrkii tekemään oman toimintansa yhteiskunnallisesti vaikuttavaksi ja tärkeäksi instituutioksi vanhojen instituutioiden, toimintamallien ja käytänteiden rinnalle. Virasto joutuu kohottamaan omaa profiiliaan ja merkittävät moraaliset tai juridiset voitot oikeudessa ja julkisuudessa edelleen edesauttavat tämän profiilin nostoa. Nyky-Suomessa kamppailu resursseista koskee uusien hallinnointikäytänteiden johdosta myös viranomaistoimintaa.

Yhteiskuntatieteissä törmätään luonnontieteitä enemmän henkilökohtaisiin intresseihin ja omien näkökulmien vahvistamiseen tutkimuksen avulla. Tämän tutkimuksen painopiste on viranomaistoiminnan analysoinnissa ja vaikka analyysi ottaa etäisyyttä Kilpailuviraston materiaaliin, niin sitä ei pidä ymmärtää kartellista syytettyjen yritysten toiminnan puolustamisena. Tutkimuksen kuluessa en ole pyytänyt enkä saanut minkäänlaista tukea Kilpailuvirastolta tai kyseisiltä oikeusprosessiin osallistuneilta yrityksiltä. Tutkimuksen lähtökohtana oli akateeminen mielenkiinto aikamme yhteiskunnalliseen ongelmaan.

1.1 Tutkimuskysymys

Tutkimukseni empiirinen kysymyksenasettelu rakentuu Kilpailuviraston aineistolle. Tarkastelen sitä, miten oikeudenkäyntiaineisto argumentoi ja pyrkii näyttämään toteen kartellin olemassaolon sekä erittelen argumentoinnin ehtoja ja rakenteita. Tutkin siis millaisella argumentaatiolla sosiaalinen, näkymätön ja ei-julkinen, laitton ja ehdottoman epävirallisen organisaation olemassaolo tuotetaan oikeussalikelpoiseksi todellisuudeksi. Virallinen juridisista tarpeista tuotettu teksti on myös samalla kertomus, retorisesti rakennettu kuvaus, jota voidaan tulkita myös muuten kuin vain juridis-normatiivisista näkökulmista käsin. Välittömänä tarkkailun seurauksena on myös pohdittava miten rakentuvat markkinoiden ja kilpailun käsitteet silloin, kun kyseessä on markkinoiden ja kilpailun periaatteiden kääntöpuoli: rikos markkinoita ja kilpailua kohtaan.

Tarkoitukseni on ymmärtää kartellikäytäntöjä ensinnäkin yhtäältä yritysten tapana reagoida epävarmuuden kohtaamiseen markkinoilla. Mutta toisaalta tulkita kartellia juridis-poliittisen sääntelyregiimin näkökulmasta eli sitä millaisella todistelulla yritysten välinen yhteistyö tulkitaan kartellitoiminnaksi.

Edelleen asfalttikartellin käsittely niin oikeudellisesti kuin julkisuudenkin kannalta on ratkaisevan tärkeää myös viranomaisten ja oikeusjärjestelmän näkökulmasta. Viralliset instituutiot haluavat antaa kartelleille uuden yhteiskunnallisen kontekstiin. Analyysissä pureudun juuri tähän kartellikäytäntöjen uudelleen kategorisointiin, eli siihen miten aiemmin taloudellisesti rationaalista toimintamallista kontekstualisoidaan lainvastainen menettelytapa. Diskurssianalyysin keinoin tutkin puhetapoja, jossa kartelleihin suhtaudutaan kielteisesti lainsäädännön näkökulmasta. Lisäksi pohdin sitä, millaisia ideologioita seurauksia tällä tekstillä saattaa olla suomalaisessa yhteiskunnassa.

1.2 Tutkimuksen rakenne

Metodologisena lähestymistapana käytän tutkimuksessani Derek Layderin kehittämää adaptiivista metodia, joka tarkoittaa teorian ja empiirisen aineiston käsittelyä rinnakkain ikään kuin vuoropuheluna (Layder, 1998.) Käytännön tasolla tutkimus eteni siten, että tutustuin aineistoon ja samalla hankin teoreettista pohjaa sekä hahmottelin käsitteellistä viitekehystä. Perustavana lähtökohtana oli kysymys siitä miten ja millaisin teoreettisin käsittein kartelleista olisi saatavissa sosiologisesti vakuuttava ote. Tässä vaiheessa jouduin punnitsemaan erilaisten sosiologisten teorioiden ja käsitteistöjen mahdollisuuksia tuottaa kartelleista uutta jäseneltyä tietoa. Teoreettinen taustoitus on siten rakennettu aineiston tarjoama näkökulma mielessä, mutta kuitenkin niin että valittu viitekehys myös kykenee nostamaan aineistosta esille uusia näkökulmia.

Teoreettinen taustoitukseni on kaksiosainen. Toisaalta erittelen suomalaisen yhteiskunnan suhdetta kartellisoitumiseen itsenäisyyden aikana. Historiallisen taustan erittely on tarpeen, sillä kyseessä on yhteiskunnallinen ilmiö, jota tulee tulkita myös ajankulussa muuttuvana yritysten tapana suhtautua toimintaympäristöönsä. Lainsäädäntö, yritysetiikka, yleinen moraali ja niiden pohjalta elinkeinoelämän käyttämät keinot taloudellisen menestyksen saavuttamiseksi ovat muuttuneet valtavasti viimeisen sadan

vuoden jaksolla. Otsikkona ”Kartellien Suomesta kilpailutalouteen” kertoo suunnan, johon suomalaisessa yhteiskunnassa on siirrytty ei vain kilpailuoikeudellisissa asioissa, vaan myös koko yhteiskuntapolitiikan ideologisella tasolla. Historiallinen kartellisuhteen erittely antaa taustan, mitä vasten keskustelua kartelleja ja markkinoiden rajoituksia voidaan tulkita.

Toisena teoreettisena osana käyn läpi taloussosiologian käsitteitä ja niiden suhteita, joiden valossa kartelleja voidaan ymmärtää. Markkinat ja kilpailu markkinoilla rakentuvat sosiaalisissa käytännöissä, joita muovaavat verkostot, instituutiot, kognitiot sekä valta ja vallankäyttö. Myös yhteiskunnan suhde kartelleihin ja yritysten intressi kartelleihin ja lainvastaiseen kilpailunrajoittamiseen liittyvät näihin neljään sosiologian taloutta analysoivaan käsitteeseen. Kytken empiirisen erittelyn ja tutkimustulosten tulkinnan Niklas Luhmannin funktionaalisen differentaation teoretisointiin, jonka peruspiirteet selostan omassa luvussaan. Teoreettisen etukäteishahmotuksen jälkeen seuraa empiirinen jakso sisältäen aineiston ja kyseisen kartellitapauksen esittelyn, analyysitavan erittelyn sekä varsinaisen analyysin.

Luvussa 4.1 esittelen empiiristä aineistoa. Se koostuu Kilpailuviraston tuottamasta materiaalista, joka käsittelee isoa kotimaista asfalttikartellia, joka on oikeudessa todettu jatkuneen vuodesta 1994 vuoteen 2002. Tapaus oli poikkeuksellisen laaja, huomattava sekä yhteiskunnallisesti erittäin vaikuttava, mistä kertoo jo se että kartelliin osallistuneille yrityksille Kilpailuvirasto oli määritellyt korvausvaatimuksia yhteensä lähes sadan miljoonan euron arvosta. Lisäksi tapaus herätti huomattavan paljon julkista keskustelua. Kilpailuviraston esityksessä pyritään todistetaan kartelli valtakunnalliseksi, erittäin paheksuttavaksi ja taloudellisilta vaikutuksiltaan mittavaksi. Korkein hallinto-oikeus totesi kartellin vallinneen alalla ja määräsi seuraamussakkona n. 82 miljoonaa euroa yritysten korvattavaksi (KHO, 2009).

Nimenomaan kyseisen asfalttikartellin ottaminen tutkimuksen aiheeksi on perusteltua sen yhteiskunnallisella vaikuttavuudella, laajuudeltaan ja merkittävyydeltään kuluttajille ja valtiolle kartelli oli poikkeuksellisen suuri. Tällä tapauksella on siten myös symbolisella tasolla merkitystä hallintovallan suhtautumisessa taloudelliseen sopimusjärjestelyyn: perinteinen maan tapa asetetaan selkeästi vastakkain uuden markkinaehtoisen hallinnointitavan kanssa. Jo alustavan keskustelun perusteella (esim. Siltaoja &

Vehkaperä, 2010) voidaan todeta että käsittelyssä oleva asfalttikartelli on merkittävä yksittäinen kartellitapaus, josta käsin peilataan ja argumentoidaan harmaan talouden ongelmia, erityisesti kilpailupoliittisessa keskustelussa.

Tutkimusaiheena kartellit ja kilpailukäytänteiden tarkastelu on ajankohtainen myös siten, että uusi kilpailulaki tuli voimaan 1.11.2011. Sen tarkoitus on entistä paremmin sovittaa kilpailunrajoituslaki Euroopan unionissa noudatettavan lainsäädännön puitteisiin. (HE 88/2010, TEM 2011.)

Luvussa 6 seuraa aineiston analyysissä nousseiden havaintojen tulkinta. Tulkinnan tavoitteena on muodostaa kokonaiskuva niistä tavoista, joilla uskottava kertomus kartelleista rakentuu ja tulkita sitä tässä taloussosiologian teoreettisessa viitekehyksessä. Viimeisessä luvussa esittelen tulkinnan tuloksia edelleen sekä erittelen tutkimuksen synnyttämiä pohdintoja vielä yleisemmällä tasolla sekä väistämättä matkan varrella syntyneitä ajatuksia erilaisiksi jatkotutkimuksen aiheiksi.

2 KARTELLIEN SUOMESTA KILPAILUTALOUTEEN

*"Kasvu on sitä kun pääoma pyörii paikoillaan
kuten laakeri pesässään. Pyöriessään se kiertää maailman
aineen ympärilleen kuin rihman puolalle.
Tämä tapahtuma on poliitikkojen eri suunnilta
kohdistuvien katseiden pakopiste."
Hannu Raittila, 2010, 71*

2.1 Kartelli ilmiönä

Kartellilla tarkoitetaan sellaista taloudellista yhteistyötä, jossa taloudelliseen hyötyyn pyritään sopimusteitse kilpailevien ja samalla horisontaalisella tuotannon tasolla toimivien elinkeinoharjoittajien toimesta. Kartellitoiminnan muodot voivat olla kirjavia: hinnoista tai tarjouksista sopiminen, kilpailun säänteleminen sopimuksella alueellisesti tai määrällisesti tai estämällä kilpailevilta yrityksiltä pääsyn markkinoille. Kilpailunrajoituslain 4 §:n mukaan ovat kiellettyjä erityisesti elinkeinoharjoittajien väliset sopimukset, joilla vahvistetaan samalla horisontaalisella tasolla kilpailevien yritysten kesken osto –tai myyntihintoja, tai joilla rajoitetaan alan kehitystä, valvotaan tai säädellään alan tuotantoa, jaetaan markkinoita tai sopimukset, joilla eri kauppakumppaneihin sovelletaan erilaisia ehtoja samankaltaisissa suoritteista. Tutkielman liitteenä on ote kilpailunrajoituslain luvuista, joihin Kilpailuviraston argumentaatio juridisesti kytkeytyy.

Kilpailuvirasto esittelee Internet-sivustollaan kartelleja sekä lakia kielletyistä kilpailunrajoituksen keinoista ja antaa niistä esimerkkejä. Virasto muistuttaa että kartelli tai sovitut kilpailunrajoitustoimet eivät välttämättä perustu mihinkään kirjallisiin sopimuksiin, vaan se voi olla luonteeltaan ”yhteisymmärrystä”. Toimialajärjestöjen antamat hintasuositukset on myös tulkittavissa kielletyksi kilpailunrajoitukseksi. (Kilpailuvirasto, 2011a.) Kilpailuviranomaisen tehtäväkenttä on näin ollen hyvin haastava

ja ratkaisuihin vaaditaan vahvaa osaamista yhteiskuntatieteiden eri alueilta². Virheelliset tulkinnat ”yhteisymmärryksestä” voivat nekin aiheuttaa haittaa yritykselle, jota syyttää epäillään kartellista, ja pahimmassa tapauksessa ne aiheuttavat haittaa koko sektorille.

Otan kuvitteellisen esimerkin kartellista asfalttialalta. Yritykset sopivat lentokentän rakennustyömaista siten, että kilpaileva yritys jättää tarkoituksella liian korkean tarjouksen, jotta kilpaileva yritys voi saada urakan – ja vastaavasti tämä korkeamman tarjouksen jättänyt yritys saa toisen työmaan, johon ensimmäisen työn saanut yritys vastaavasti jättää tätä suuremman tarjouksen. Ideana on se, että kilpailutilanteessa kummankin yrityksen jättämät tarjoukset olisivat pienempiä, ostajataholla halvempia, mutta yritysten hyöty vastaavasti pienempi. Tällä tavalla sopineet yritykset saavat molemmat hyvätuottoiset urakat. Tällainen on ns. paljas kartelli, jossa hyöty tulee ainoastaan yrityksille. Tuotteen ostaja olettaa että kilpailu on todellista ja yritysten jättämät tarjoukset vastaavat avoimesti kilpailtuja markkinahintoja.

Kartellin toimintamuodot määräytyvät paljon sen perusteella, millä sektorilla toimitaan. Esimerkiksi erilaiset toimitusehdot kartellin ulkopuolisille tai kartellin ulkopuolisten yritysten diskriminointi esimerkiksi raaka-aineiden myynnissä voivat olla myös kartellitoiminnan muotoja, jolla pyritään kilpailun estämiseen tai ainakin kartellin ulkopuolisten yritysten toiminnan vaikeuttamiseen markkinoilla. Paljaissa kartelleissa ja kilpailunrajoittamisessa on kyse asiakkaiden hyväksikäytöstä. (Kuoppamäki, 2001,17.)

Kartelleihin ja muihin kiellettyihin kilpailunrajoituksiin pätee samat ongelmat kuin harmaan talouden ja organisaattiorikollisuuden oikeudelliseen tutkimiseen yleisemminkin. Tiedon hankkiminen näissä tapauksissa on haasteellista. Teot tapahtuvat yleensä yritysympäristössä, jolloin yksityisyydensuoja saattaa hankaloittaa poliisitutkintaa ja ne saattavat jäädä kokonaan huomiotta ns. piilorikollisuudeksi (kts. esim. Alvessalo & Ervasti, 2006.) Tietoja salataan tietoisesti muun muassa hävittämällä asiakirjoja, kuten asfalttikartellin tapauksessa (Kilpailuvirasto, 2003).

Mutta myös suhtautuminen talousrikollisuuteen on erilaista kuin yksilörikoksissa. Media ei välttämättä nosta talouden piirissä tapahtuvia pienempiä rikoksia keskeisiksi samalla

² Asiamies Kangasharjun raportti Kilpailuviraston toiminnasta suosittaa erityisesti talous – ja yhteiskuntatieteellisen osaamisen lisäämistä juridisen osaamiseen nähden ” jotta vältettäisiin kehitys rikoslakipainotteisuuden suuntaan“ (Kangasharju, 2009, 48).

tavalla kuin esimerkiksi henkirikokset. Ne eivät aiheuta samanlaista moraalista paniikkia. Valtiovallan koetaan myös suhtautuvan erilaisilla niin sanotun eliitin tekemiin valkokaulusrikoksiin. Myös uhrin asema on talousrikoksessa erilainen. Usein uhrina on verottaja, jonka huijaamista ei koeta moraalisesti yhtä vakavana kuin kanssaihminen. (Virta, 2002, 9-18.) Rikosten tutkintaa edelleen vaikeuttaa varsinkin lainsäädännön asettamat ongelmat, vakuuttavan näytön hankkiminen teosta on vaikeaa, koska dokumentteja joko ei ole tuotettu tai ne on tietten tuhottu. Toisaalta tutkimuksessa tulee ottaa huomioon eri lainkohtia (kirjanpitolaki, tilintarkastuslaki, osakeyhtiölaki jne.), asetuksia sekä erilaisia ohjaavia koodistoja esimerkiksi hyvästä liiketoiminta-tavasta. Tässä vaiheessa myös erilaiset lainsäädännöt eri valtioissa saattavat aiheuttaa tulkintavaikeuksia, kun kyseessä on laitton toiminta, jota on harjoitettu rajojen yli. (emt., 20-21, 29.)

Kilpailuviraston internet –sivustolla on linkki, miten yritys voi toimia jos huomaa joutuneensa mukaan tai tietää jotain kartellitoiminnasta. Lisäksi sivustolla muistutetaan että ensimmäisenä kartellin jättävä ja Kilpailuviraston kanssa yhteistyötä tekevä yritys voi vältyä seuraamusmaksuilta, jos se tarjoaa kaiken materiaalin joka todistaa kartellia vastaan sekä auttaa koko prosessin ajan Kilpailuvirastoa tutkinnassa. Siltaojan ja Vehkaperän (2010) analyysissä tutkitaan myös tämän viranomaisille kantelun (whistleblowing) ongelmia liiketoiminnan harjoittamisessa ja erityisesti sen moraalista ulottuvuutta elinkeinotoiminnan sisällä (Siltaoja & Vehkaperä, 2010, 504).

Yritysten intresseissä on yleensä salata kartelli, ja yritysten motivointi viranomaisyhteistyöhön on tietenkin näin ollen luontevaa. Mutta on tietenkin ajateltavissa tilanne että yritys liittyy kartelliin siinä tarkoituksessa, että sopivan hetken tullen kertoo asiasta viranomaisille ja näin tietten tekee vahinkoa muiden yritysten kilpailukyvyille ja hankkii tällä tavalla ainakin väliaikaista kilpailuetua.

On huomattava, että puhuttaessa kartelleista tai kilpailunrajoituslain vastaisesta toiminnasta, ei kyseessä ole rikoslaissa määritelty rikos. Kartellien ja suuren osa talouselämän lainvastaisuuksista, niin sanotusta valkokaulusrikollisuudesta rikoslaista poisjättäminen on poliittinen valinta. Valkokaulusrikollisuus käsitellään yleensä hallinnollisessa tai siviilioikeudellisessa prosessissa. Valkokaulusrikollisuuden (white-collar crime) on määritelty rikokseksi, jonka tekee arvossa pidetty henkilö ammattinsa tai

elinkeinonsa yhteydessä. (Alvessalo & Ervasti, 2006, 128.) Mutta sosiologisessa käsitteistössä rikoksella voidaan ymmärtää myös teko, joka ei legaalisesti, lainsäädännön näkökulmasta ole rikos, mutta joka on moraalisesti ja eettisesti paheksuttava ja siten rikokseen verrattavissa (kts. Laitinen & Aromaa, 1993, 13). Kartelli -ja kilpailuasioissa, samoin kuin kuluttajariita-asioissa tuomioistuimena toimii markkinaoikeus, jonka päätöksiin voi hakea muutosta korkeimmalta hallinto-oikeudelta (MO, 2009).

Erillisenä tieteenalana on syntynyt oikeustaloustiede, joka käsittelee oikeusnormeja ja oikeusratkaisuja hyödyn ja taloudellisen tehokkuuden näkökulmasta. Oikeustaloustiede ennakoii mahdollisen taloudellisen edun syntymisen lainsäädännön puitteissa ja pyrkii kustannus-hyöty -laskelmien kautta saavuttamaan tasapainon, joka perustuu oletukseen rationaalisesti päätöksiä tekevästä agentista. (Määttä, 2006). Oikeustaloustieteellinen viitekehys istuu myös kartellien analysointiin, koska lähtökohtana on taloudellisen toiminnan sijoittaminen oikeuden institutionaaliseen kehukseen.

Kilpailupolitiikkaan linkittyä vahvasti oikeustaloustieteellinen tehokkuusperusteinen ajattelu ja oletus oikeudelliseen instituutioihin sitoutuneesta mutta atomistisesta rationaalisesta agentista. Sen vahvuudet ovat mallinnettaessa ja teoretisoidessa taloudellisten agenttien toimintaa ja ehkäistessä toiminnan tuottamia haittavaikutuksia (Määttä 2006; Määttä 2009). Kilpailuoikeus ei yksin perustu oikeustaloustieteeseen, vaan oikeustaloustieteellinen teoria on monimutkaisissa tulkinta- ja argumentaatio-ongelmissa auttamassa ja tukemassa päätöksentekoa (Määttä, 2006, 223-225). On kuitenkin huomattava että oikeustaloustieteen keskeinen oppi-sisältö kertoo siitä miten elinkeinoharjoittajat tuottavat palvelunsa mahdollisimman tehokkaasti, ja eritoten missä oikeudellisissa sopimussuhteissa tämä toiminta on tehokkainta. Tällöin puhutaan myös voimavarojen tehokkaasta kohdentumisesta, eli resurssien allokatiosta. (Määttä, 2006,19).

Oikeustaloustieteellisessä kirjallisuudessa on huomioitu tiettyjen alojen olevan alttiimpia kuin toiset kielletyille kilpailunrajoituksille. Yritysten harvalukuisuus, homogeeniset tuotteet sekä vaihtoehtoisten eli substituuttien tuotteiden puuttuminen ovat tällaisia tekijöitä, jotka helpottavat kartellisoitumista tietyllä alalla. (Määttä, 2006, 63-64). Kilpailuviranomaiset voivat näin tehokkaammin tutkia kilpailun toimivuutta aloilla, jotka ovat alttiita vahingollisille ja pitkään jatkuville kartelleille. Toisaalta taas jättää

kohdentamatta resurssejaan toimialoille, jotka ovat toiminnaltaan läpinäkyvämpiä, markkinoilla on useita keskenään tasavertaisia kilpailijoita ja silloin kun kilpailu juontuu tuotteiden laadullisista eroista. (Määttä, 2006, 65-67).

2.2 Kartellien Suomesta kilpailun Suomeen

Yhteiskunnalliset tendenssit ja muutokset eivät synny tyhjästä eivätkä tapahdu itsestään. Suhtautuminen talouteen ja sen osajärjestelmiin on viimeisten kahden vuosikymmenen kuluessa muuttunut ratkaisevasti. Talouden ja hallinnon kansainvälistyminen ja sen asettamat haasteet ovat taustalla siinä miten viranomaiset ja oikeuslaitos ovat muuttaneet suhtautumistaan kilpailuun ja sen rajoituksiin. Mutta samalla on huomioitava koko suomalaisen yhteiskunnan ja erityisesti yhteiskuntapolitiikan siirtymä suunnittelusta ja valtiojohtoisesta ajattelusta markkinavetoiseen ajatteluun ja markkinaehtoisen kilpailun nostaminen poliittisen suunnittelun yläpuolelle (Heiskala, 2006, 35–37).

Pertti Alasuutari (1996) jakaa sodan jälkeisen Suomen moraalitalouden, suunnittelutalouden ja kilpailutalouden aikaan. Jaottelun hän tekee pääasiallisesti sosiaali- ja kulttuuripolitiikan perspektiivistä, mutta huomauttaa että samaa jaotteluperustetta voi soveltaa myös muihin politiikan lohkoihin. (Alasuutari, 1996, 245–247). Moraalitalouden vaihe oli seurausta sodasta. Sodan aikainen yhteisöllisyyden kokemus ja toisaalta uhkaava moraalinen rapistuminen nostivat moraaliset kysymykset myös talouden ja hallinnon keskiöön sekä yhteiskuntapoliittiseksi perusteluksi, keskeisenä ongelmana oli osittain säännöstelystä johtuvan elintarvikkeiden mustan pörssin kauppa, keinottelu sekä asunnottomuus. (Emt. 40-41 ja 105-107).

Suunnittelutalouden vaihe taas korosti yhteiskunnallisen päätöksenteon pohjautumista tieteelliseen tietoon. Alasuutari kutsuu suunnittelutalouden ja valtiokorporatistimin aikaa OY Suomi AB:ksi, suurkonserniksi, joka kilpaili omana suljettuna organisaationaan suojatullien ja erilaisten tuontirajoitusten avulla muita kansantalouksia vastaan. Tämän suuryrityksen sisällä tuotto ja hyvinvointi jaettiin uudelleen oikeudenmukaisemmaksi ja kotimarkkinoita suojeltiin ulkopuolelta rajoituksin. Hallituksella ja erityisesti presidentillä oli suuri vaikutusvalta kotimarkkinoiden koordinoinnissa, mutta ennen kaikkea

idänkaupan ulkopoliittisen luonteen vuoksi myös vientimarkkinat rakentuivat valtiojohtoisesti. (Alasuutari, 2006, 48-50, kts. myös Alasuutari, 1996). Aikakautta leimasi vahva korporativismi ja työmarkkinajärjestön vahva osallistuminen laaja-alaisesti politiikan eri lohkoilla, myös hinnoista päätettiin poliittisesti (Alasuutari, 1996, 108-111).

Siirtymä suunnittelutaloudesta kilpailutalouteen ajoittuu 1980-luvulle. Ajan henkeen kuuluivat yksilöllisyyden korostaminen ja julkisten palvelujen korvaaminen yksityisillä (Alasuutari, 1996, 112-113). 1980-luvulla syntyi uusi talouseetos uuden liberaalin markkinoiden merkitystä korostavan talousteorian sekä Yhdysvalloissa Reaganin ja Britanniassa Thatcherin hallitusten ajamina, joka mahdollisti myös kilpailun murtautumisen taloudellisen toiminnan keskeiseksi tekijäksi. Suomessa tämä merkitsi muun muassa pääomamarkkinoiden vapauttamista. Pankkikriisillä sekä lamalla 1990-luvulla oli myös valtava merkitys uuden talouseetoksen synnyssä (Kantola, 2002, 13-14) toisaalta usko keskusjohtoiseen suunnitteluun reaaliosialismin kaatumisen myötä oli kokenut kovan kolauksen. Anu Kantola (2002, 294-295) tiivistää että tällöin on siirrytty poliittisesta sääntelystä tilaan, jossa markkinoille on annettu tilaa toimia sekä purettu sääntelyä markkinoiden eduksi. Poliittisesta päätöksenteosta on siirrytty taloudenhoitoon.

Talouden keskeiset instituutiot ja ajattelumallit ovat muuttuneet. Taloudellisen toimeliaisuuden painopiste on siirtynyt teollisuudesta palveluihin, materiaasta tietoon, pääkonttoreista verkostoihin ja poliittisesta neuvottelujärjestelmästä kilpailuttamiseen – mutta ennen kaikkea poliittisesta hallinnosta markkinoihin. Uusliberaali ideologia on toisaalta myös vaatinut viranomaisilta toimia kaupan esteiden ja markkinoiden avoimemman toimimisen takaamiseksi. (Heiskala, 2006.)

Risto Tainio on eritellyt artikkelissaan (2006) omistajuuden muutosta, joka on kohdannut suomalaisia yrityksiä ja yhteiskuntaa 1980-luvun alusta lähtien. Suomalaiset suuret pankit olivat yhdessä kotimaisten piensijoittajien kanssa yritysten omistajia vielä 1980-luvun alussa. Pankkiomistajuus, valtiojohtoisuus sekä konsensus eturyhmien kesken määrittelivät suomalaista taloutta, jossa keskeisellä sijalla oli teollisuustuotanto. Kansainvälistymisen paine ja Neuvostokaupan hiipuminen ja romahtaminen tarkoittivat myös rahoitusmarkkinoiden avautumista, ja sitä kautta omistajapohjan laajenemista huomattavissa määrin ulkomaalaisille sijoittajille. Liikkeenjohdon tasolla tämä tarkoitti myös kilpailun ja kilpailuttamisen kiristymistä. Aikaisemmin yritysten johtokunta oli ollut

melko vapaa tekemään ratkaisuja, mutta murroksen tapahduttua ja sijoittajavetoisuuden kasvaessa sijoittajien mielenkiinto myös yrityksiin ja niiden johtamiskulttuureihin on kasvanut, ja toisaalta yritysten johto haluaa osoittaa sijoittajaomistajilleen aivan erityistä huomiota. Yleinen näkemys yrityksen merkityksestä on siis muuttunut tuotantolaitoksista hyvin tai huonosti tuotto-odotuksiin vastaaviksi sijoituskohteiksi. (Tainio, 2006, 80-81.)

Yhdysvalloissa ja Englannissa kartelleihin on suhtauduttu kielteisesti 1800-luvulta alkaen: vapaaseen kilpailuun eivät sovi yrittäjien yhteistoiminta ja sopimukset joilla estetään kilpailun toteutuminen. Saksassa taas yrittäjän vapaus tehdä sopimuksia on keskeinen oikeus myös yritystoiminnassa, ja sopimusvapauden piiriin on luettu myös oikeus kartellisopimukseen. Suomi on seurannut lähinnä tätä Saksan mallia. (Hjerppe, 1979, 105.)

Suomessa vientiteollisuus rakentui kartellien varaan 1890-luvulta alkaen. Metsäteollisuus erilaisine jatkojalostustuotteineen oli keskeinen vientikartellien johtama sektori. Esimerkiksi kaikki paperintuottajat kuuluivat Suomen Paperitehtaitten Yhdistykseen. (Hjerppe, 1979, 108-109.) Paperitehtaitten Yhdistys perustettiin kansalaissodan jälkeen heinäkuussa vuonna 1918 ja siihen liittyi 23 kotimaista yritystä, sen ulkopuolelle jäi ainoastaan pieni Kangaskosken paperitehdas. Yhdistys, joka sai myöhemmin nimekseen Finnpap pyrki nimenomaan vakauteen kilpailun vähentämisellä ja riskien minimoimisella. Yhdistys oli suunnattu ennen kaikkea ulkomaisille markkinoille ja sen tehtävänä oli edesauttaa suomalaisen paperiteollisuuden vientiä yhdellä yhtenäisellä organisaatiolla. (Heikkinen, 2000, 476-479.)

Itsenäisen Suomen alkuvuosikymmenillä talous ei perustunut varsinaisesti niinkään uusklassisen taloustieteen paradigmoille tai liberaalille talouspoliittiselle ideologialle, vaan yhteiskuntapolitiikan lähtökohtana oli työnantajan ja omistavan luokan edun mukainen politiikka oli myös valtion suojeluksessa. Työmarkkinakysymyksissä valtiovalta tuki työnantajien etujen mukaista linjaa vastustaen muun muassa kollektiivisia työehtosopimuksia. Sen sijaan kartelleihin valtiovallan haluttiin myös pitävän etäisyyttä, sopiminen kuului vapaiden yrittäjien agendaan ja tullitariffien taas tuli estää ulkomaisen kilpailun Suomessa. Samoin ulkomaalainen omistajuus oli hyvin rajoitettua itsenäisyyden alkuvuosikymmeninä. (Kallioinen ym., 2010, 57-58.) Kallioinen tutkimusryhmineen katsoo, että kartellien tehtävänä ei sinänsä ollut hankkia ylisuuria voittoja, vaan tarkoitus oli selviytyä kilpailussa ulkomaisia kartelleja vastaan, erityisesti juuri vientimarkkinoilla

(emt., 61.) Valtion puuttuminen kartelleihin perustui valvontaan ja väärinkäytösten ehkäisemiseen. Väärinkäytösten tulkinta oli löysä: monet esimerkiksi metsäteollisuuden viennin edistämiseen keskittyvät kartellit eivät voineet olla väärinkäytöksiä, koska niillä oli kansakunnallisesti niin merkittävä tehtävä. (emt., 65-66.)

Kilpailupoliittiset kysymykset eivät ole kuuluneet yhteiskuntapolitiikan ytimeen Suomessa, mutta hintapolitiikka sitä vastoin on ollut kiistelyn kohteena. Hintapolitiikalla on torjuttu inflaatiota, mutta toisaalta siihen on liittynyt suuria intressiristiriitoja³ tuottajien ja kuluttajien kesken. Erityisen vahva valvonta- ja säännöstelykausi oli sotien aikaan, sillä vuodesta 1939 hintojen säännöstelyllä pyrittiin turvaamaan välttämättömien hyödykkeiden saanti. Määrällinen säännöstely elintarvikkeissa päättyi kuitenkin vasta vuonna 1954. (Kunnas, 1989, 231-232.) Sotien jälkeisessä Suomessa kartellilainsäädännön lähtökohtana oli minimoida kilpailunrajoitusten ja sääntelyn haitalliset seuraukset (Thorelli, 1959, 225).

Vuonna 1957 säädetty laki perustui julkisuusperiaatteelle: kilpailunrajoituksista tuli ilmoittaa kartelleja julkiseen rekisteriin kirjaavalle Kartellivirastolle. Lainsäädäntö ja seuranta uskoi yksin jo moraalisen paheksunnan estävän väärinkäytökset. (Kuoppamäki, 2001, 28). Tämä näkökulma sopii myös yhteen Alasuutarin (1996) näkökulmaan moraalitalouden kaudesta Suomessa.

Seuraava lainsäädännöllinen muutos tehtiin vuonna 1964. Tarjouskartellit ja määrähintasopimukset kiellettiin. Väärinkäytösperiaate oli johtava näkökulma tässä lainsäädännössä. Kilpailunrajoitus ei ole laissa kiellettyä, mutta siihen oli viranomaisella mahdollisuus puuttua sikäli, kun kilpailunrajoitus havaittiin aiheuttavan vahinkoa. (Kuoppamäki, 2001, 28.) Vuoden 1973 lainsäädännöllä perustettiin kilpailuasiamiehen toimi ja kilpailuneuvosto, jolla ei kuitenkaan ollut vielä mitään pakkokeinoja käytössään. Vuonna 1985 kilpailuneuvostolle lopulta annettiin mahdollisuus määrätä myös toimitusvelvoitteita. (Siitari-Vanne, 2002, 20-21.) Lainsäädäntöä muutettiin vuonna 1985, jolloin kilpailuneuvoston asemaa vahvistettiin ja sen oikeutettiin määräämään toimitusvelvoitteita ja antamaan jo kieltopäätöksiä (Kuoppamäki, 2001, 28-29).

³ Mielenkiintoinen kuvaus löytyy muun muassa Edwin Linkomiehen teoksesta *Vaikea aika: Suomen pääministerinä sotavuosina 1943–44* (Otava, 1970)

Suhtautuminen kartelleihin muuttui 1980-luvun lopussa ja 1990-luvulla. Vielä vuoden 1988 lainsäädäntö perustui väärinkäyttöperiaatteen, se on kieltoperiaatetta joustavampi ja yrityksiä uhkaa pahimmassa tapauksessa käytännössä vain se, että yritykset joutuvat lopettamaan kartellitoiminnan kilpailuviranomaisen kanssa neuvoteltuaan (Kuoppamäki, 2000, 29). Kieltoperiaatteelle rakentuva kartellilainsäädäntö(480/1992) tuli voimaan ensi kerran vuonna 1992.

Vuoden 1988 lainsäädännön muutoksen yhteydessä perustettiin myös Kilpailuvirasto ja sen tehtävänä on taata markkinoiden toimivuus ja valvoa kilpailun toteutumista antamalla suosituksia ja tutkimalla epäiltyjä laittomia kilpailunrajoituksia. Kilpailuvirastolla on myös tärkeä tiedon tuottamisen ja jakamisen tehtävä. Kilpailuvirasto jakaa toimintonsa kartelli-, monopoli-, ja kilpailunedistämisyhmään. Kilpailuvirasto tekee toisaalta toimenpidepyyntöjen ja toisaalta myös oma-aloitteisesti tutkii tapauksia, joissa se epäilee kilpailua rajoitettavan. Viraston tehtävänä on tällöin toimittaa Markkinaoikeudelle esitys seuraamussakosta. Kilpailuviraston keskeinen tavoite on markkinoiden toimivuuden varmistaminen. Kilpailuvirasto perustelee kilpailujen markkinoiden toiminnan turvaamista kokonaisvaltaisesti yhteiskunnallisella edulla: elinkeinoharjoittajat hyötyvät avoimesta ja toimivasta kilpailusta, kilpailu johtaa innovaatioihin ja edullisempaan hinnanmuodostukseen, josta hyötyvät edelleen myös asiakkaat ja kuluttajat. (Kilpailuvirasto, 2011b.)

Helmikuussa 2009 Kilpailuviraston toiminnasta julkaistiin selvitysmiehen tekemä yhteiskunnallisen vaikuttavuuden arviointi (Kangasharju, 2009). Raportissa toivotaan virastolle enemmän aloitteellisuutta keskustelussa julkisten palveluiden avaamisessa kilpailulle. Selvitysmies Kangasharju nimeää tällaisiksi kilpailun katvealueiksi muun muassa sähkömarkkinat, apteekkipalvelut ja junien matkustajaliikenteen. Palveluiden markkinaehtoistamisen ja kilpailuneutraliteetin raportissa katsotaan tuottavan kansantaloudellisesti vain hyviä lopputulemia. (Kangasharju, 2009, 43-44.) Selvitysmies Kangasharjun mukaan yritykset ottavat virastoon yhteyttä itsenäisesti, ja se koetaan yritysten parissa ”kriittiseksi mutta samalla joustavaksi ja halukkaaksi keskustelukumppaniksi”. (Kangasharju, 2009, 37.)

Viime aikaista suhtautumista kartelleihin edustaa Marjo Siltaojan ja Meri Vehkaperän tutkimus (Siltaoja & Vehkaperä, 2010). Heidän tutkimuksen lähtökohtana on ollut tulkita

suomalaisessa talouslehdissä esitettyjä näkemyksiä kartelleista. He ovat tutkineet diskurssianalyysin keinoin 2000-luvulla esitettyjä kartelliuutisointia yrityksen yhteiskuntavastuun (Corporate Social Responsible, CSR) puitteissa. Tutkimuksen mukaan kartelleista keskustellaan usealla diskursiivisella tasolla. Tutkijat nostivat esiin useita diskursiivisia strategioita, joilla kartelleja lähestyttiin liike-elämän ammattilehdissä. Diskursiivisena strategiana ”rationalisointi” (rationalization) merkitsi kartellien sopimista puhtaasti liike-elämän järkevänä kalkyloimisena (emt., 500).. Erityisesti näissä tilanteissa kartellin luomisen edullisuus sidottiin rahallisesti pieniin sanktioihin, joilla ei ollut todellista uhka-vaikutusta (emt., 500). Luonnollistaminen (naturalization) esiintyi sellaisissa yhteyksissä, jossa kartelleja tulkittiin osana suomalaista liike-elämää ja ns. maan tapaa. Kartelleja tulkittiin luonnollisena toimintamallina, joka nyttemmin on vain kirjattu lainsäädännön vastaisiksi. Näissä tapauksissa kartellein merkityksessä vedottiin myös maan etuun, esimerkiksi siihen että kartellien avulla ulkomaankauppa ja erityisesti metsäsektori on saavuttanut kansainvälisesti hyvän kilpailuaseman. Kartellit ovat olleet näin ollen myös osa suomalaisen talouden ja yhteiskunnan perustaa (emt., 501).

Myös negatiivisia diskursseja toki löytyi tutkimuksessa. Erityinen ongelma oli yritysjohdon rooli kartelleissa. Toisaalta ylimmän johdon tietämättömyys suuren yrityksen osallistumisesta kartelleihin herätti kysymyksiä muun muassa eettisestä johtamisesta sekä ongelmista joita yritysten maineelle aiheutui (emt., 501-502.) Kansallisuuteen vetoaminen (nationalization) oli mielenkiintoinen näkökulma, jota Siltaoja ja Vehkaperä erittelevät. Heidän aineistossa suomalaisten oletettu moraalisuus ja vastuullisuus myös liiketoiminnassa oli kokenut kolauksen – rehellisyys perinteisenä kansallisena identiteetin rakennuspuuna oli pirstaloitunut - mutta toisaalta sitä myös lievennettiin osin edellä mainituin diskurssein ja annettiin ymmärtää että muualla Euroopassa kartellit ovat vielä suurempi ongelma. Edelleen kartellitoiminnan moraalinen aspekti (moralization) nousi tutkimuksessa esille. Liike-elämän moraalisesti kyseenalaiset edesottamukset ja lainvastaiset teot vaikuttavat koko yhteiskunnan asenteeseen lakia ja sen oikeutusta kohtaan. Suurten yritysten esimerkissä on mainittu Kone, jonka kartellin paljastumisen jälkeen osoittama piittaamattomuus laista ja moraalista sekä ylimielisyys kaikkia toimijoita kohtaan on herättänyt moraalista närkästystä. (emt, 504-505). Toisaalta tutkijoiden aineistossa nousi toinenkin moraalinen puoli esille, kartellien paljastaminen viranomaisille (whistleblowing) katsottiin myös toisaalta moraaliseksi ongelmaksi.

Erityisesti metsäteollisuuden kartellissa⁴ UPM-Kymmeneen toimintaa arvosteltiin. Myös ylipäätään paljastus-periaatteen käyttö, eli se että kartellin paljastava taho, saattaa välttyä tuomiolta pidettiin moraalisesti arveluttavana ja järjestelmää verrattiin entisen Neuvostoliiton ilmiantojärjestelmään, vaikkakin koko periaate on lähtöisin Yhdysvaltalaisesta kilpailulainsäädännöstä. (Emt., 503-504). Viimeisenä puhetapana esitellään vielä kartellitoiminta yhteiskunnan eri osajärjestelmistä syntyvänä ongelmana (problematization). Lainsäädäntö ja viranomaiset eivät pysty seuraamaan riittävän oikeudenmukaisella tavalla ja toisaalta puuttumaan riittävällä pelote-vaikutuksella liiketoiminnan sääntörikkeisiin. Kartellit näyttävät ilmiöltä, joka syntyy korkeammalla yhteiskunnallisella tasolla – ”järjestelmästä itsestään”. (Emt., 505). Vaikkakin suomalaiset yritykset toimivat globaaleilla markkinoilla, talouselämän käytänteet ja suhtautumistavat kilpailuun ja markkinoihin rakentuvat kansallisessa historiallisessa kontekstissa. Kartellien puheavaruus lehdistössä on vaihteleva ja niitä tulkitessa erilaisissa moraalisisissa, yhteiskunnallisissa, historiallisissa tai liike-elämän rationaliteettia painottavassa merkityksessä ne saavat erilaisen tulkinnan. (Emt., 506-507). Siltaojan ja Vehkaperän tutkimus (2010) erittelee kattavasti kartellikäsitteiden moninaista puheavaruutta. Kilpailuviraston esitys pitäytyy kuitenkin lainsäädännöllisissä puitteissa ja keskustelee nimenomaan oikeudellisen näkökulman puitteissa kartellista ja vastaavasti pyrkii puheenvuorona implisiittisesti kiistämään muut mahdolliset puhettavat kuten vaikkapa sen että kartelli voi olla kansallinen ”maan tapa” tai jostain näkökulmasta ”rationaali toimintatapa” puhumattakaan että viranomaisen toimintatavat voivat olla jotenkin problematisoitavissa.

Siltaojan ja Vehkaperän tutkimus antaa lähtökohdan myös minun tutkimukselle. Diskurssit sinänsä voivat kuitenkin olla rinnakkaisia, eivätkä välttämättä sulje toisiaan pois (kts. Jokinen ym. 1993, 28-29.) Kilpailuviranomaisen tuottaman aineiston näkökulma kuitenkin sitouttaa pohtimaan moraalijuridista puolta nimenomaan sen ratkaisuja, diskursiivisia valintoja sekä sitä miten se pyrkii vahvistamaan ja hankkimaan hegemonisen aseman diskurssien kentällä sekä millaisia seurauksia tällä diskurssin käytöllä voi olla (kts. Jokinen & Juhila, 1993, 101-105).

⁴ Metsäteollisuudessa toimi kartelli vuosina 1997-2004. Kartelli tähtäsi puukaupan kilpailun rajoittamiseen. UPM-Kymmene paljasti kartellin olemassaolon, johon olivat osallistuneet Metsäliitto, Stora-Enso ja UPM-Kymmene.

Kauppa – ja Teollisuusministeriö julkaisi vuonna 2006 raportin Elinkeinoelämän suuntaviivat (Virtanen, 2006), jossa kiinnitetään erityistä huomiota kilpailupolitiikkaan. Raportin keskeinen sanoma on että lainsäädännössä on edistettävä kilpailua ja purettava sääntelyä. Raportin mukaan näillä toimenpiteillä kohennetaan kansallista kilpailukykyä ja suomalaisten yritysten innovaatioedellytysten paranemista sekä kuluttajien etua hintojen laskun myötä. Samalla esitetään huoli siitä että Suomeen kohdistuu suuri paine tuontipalveluille. (emt., 35-38). Raportti ei ota juurikaan kantaa juridisiin puitteisiin, ainoastaan todetaan kansainvälisen ja erityisesti EU:n vaikutuksen sääntelyyn. On huomattava vielä, että raportti kiittelee kilpailuviranomaisten (siis käytännössä Kilpailuviraston) aktiivisuutta tässä nimenomaisessa tutkimuksen kohteena olevassa asfalttikartellitapauksessa.

Nyt vallitsevana talouspolitiikan ideologiana on usko vapaaseen kilpailuun ja vapaasti toimiviin markkinoihin. Tämä kiteytyy hyvin seuraavassa otteessa hallituksen esityksestä (HE 33/2002), joka on annettu vuonna 2002, ja se liittyi luottolaitostoiminnan lakimuutokseen.

”Julkisen vallan puuttuminen palvelujen tarjontaan on aina yleisesti omiaan vääristämään kilpailua ja luomaan kilpailuoikeudellisia ongelmia sekä pitkällä aikavälillä lisäämään markkinoiden tehottomuutta ja siten lopulta kuluttajien kannettavaksi koituvia kustannuksia.”

Yllä oleva ote perustelee lakimuutosta varsin talousdogmaattisella tavalla, ja se tiivistää myös keskeisen perustelun kilpailupolitiikan harjoittamiselle: julkinen valta vääristää *aina yleisesti* kilpailua, luo tehottomuutta ja lopulta kuluttajille koitua haitta. Tämä on tietenkin vain yksi pala julkista keskustelua, mutta valtiojohtoisen suunnittelun vastainen. Ongelmaksi muodostuu kuitenkin se, että kilpailuoikeudelliset ongelmat kuten kilpailun vääristymät eivät yleensä synny viranomaisen tai aina edes valtion osallistumisen vuoksi, vaan yritysten välillä tapahtuvan yhteistoiminnan tai vapailla markkinoilla luotujen markkinavaltaposition vuoksi (Fligstein, 2001, 213-215).

Euroopan tasolla on esitetty että Euroopan talousalueen kyky sopeuttaa toimintaansa maailmanmarkkinoilla vaatii nimenomaan tiukasti kilpailtuja kotimarkkinoita. Sääntelyregiimin muutos EU-alueella alkoi 1970-luvun lopulla öljykriisin

jälkivaikutuksena. Sääntelyn ongelmana on esitetty voimakasta inflaatiota sekä suuria hyvinvointitappioita, jotka syntyivät kun eri maissa valtiolta tuki eri teollisuuden haaroja niiden jouduttua vaikeuksiin, erityisesti ulkomaankaupassa. (Vittaniemi, 1994, 25-26.) Euroopan talousalueeseen liittyminen on merkinnyt, ainakin ideologisella tasolla kielteistä suhtautumista protektionismiin ja vientikartelleihin unionin sisällä (Kuoppamäki, 2000, 29).

Kansainvälistyminen on tuonut mukanaan myös suuret fuusiot, joissa samalla tuotannon alalla aikaisemmin toimineet yritykset ovat fuusioituneet tai muodostaneet alliansseja (Kuisma, 1999, 82.) Tämä ei kuitenkaan ole vähentänyt riskiä että haitallisia kartelleja esiintyy, sillä suuret yrityskeskittymät sekä niiden kanssa toimivat kilpailijat joutuvat varsin erilaiseen asemaan markkinoilla. Käsillä olevassa asfalttikartellitapauksessakin kyseessä on erisuuruisten yritysten toiminta, jossa selkeä markkinajohtaja Lemminkäinen on käyttänyt ”markkinavoimaa” määritellessään kartellin toimintaehtoja.

Valtiovallan osallistumista markkinoiden toimintaan on kuitenkin myös se, että kilpailun merkitystä korostetaan ja taloudellista toimintaa säädellään siten, että kilpailu toteutuu mahdollisimman hyvin. Myöhemmin erittelen teorioita (esim. Fligstein, 2001), jotka korostavat nimen omaan poliittisen hallinnon merkitystä toimivien markkinainstituutioiden tuottajana ja ylläpitäjänä.

3 SOSIOLOGINEN VIITEKEHYS

3.1 Taloussosiologia

Taloussosiologian lähtökohtana on ymmärtää taloudellisten ilmiöiden riippuvuussuhde sosiaaliseen: taloudelliset ilmiöt, tuotanto, työnjako ja kulutus määräytyvät suhteessa sosiaaliseen järjestelmään. Taloussosiologiassa toiminta on sitoutunut aina sosiaalisen kontekstiin. (kts. esim. Dobbin, 2004.) Esittelen seuraavassa analyysini kannalta keskeisiä käsitteitä, joilla on teoretisoitu markkinoiden, kilpailun ja liiketalouden sosiaalista luonnetta. Tarkoituksena on luoda taloussosiologista teoreettista kehystä, jonka näkökulmasta kartellia tarkastelen. Erityisesti valtasuhteiden rakentuminen yhteiskunnassa on oleellista siinä, miten käsitys oikeasta ja väärästä liiketaloudesta syntyy.

Uuden taloussosiologian lähtökohtia

Mark Granovetterin uuden taloussosiologian keskeinen artikkeli *The Problem of Embeddedness* (1985) kehittää taloussosiologian uutta suuntaa. Hänen mukaansa taloussosiologian selitysmalliksi ei riitä klassinen durkheimilaisen sosiologian mukainen rakenteiden, kuten moraalinormien tai lakien avulla tapahtuva yhteiskunnallisten ilmiöiden selittäminen. Tämä ylisosiaalistunut ihmiskäsitys, *homo sociologicus*, jonka tekemät valinnat ja teot ovat suoraan yhteiskunnan ja normien tulosta, on myös osaltaan riittämätön tulkinta yksilöiden käyttäytymisestä. Taloudellisista ilmiöistä jää olennaisia ilmiöitä havaitsematta, mikäli pidättäydytään ainoastaan rakenteellisissa selitystavoissa. (Granovetter, 1985.)

Vastaavasti neoklassisessa taloustieteellisessä näkemyksessä ihminen on vapaa tekemään valintoja riippumatta esimerkiksi moraalista ja sosiaalisista siteistä. Tällaista ideaalityyppiä kutsutaan nimellä *homo oeconomicus*, jonka ainoa pyrkimys on oman edun maksimoiminen. Taustalla tässä taloustieteen yksilölähtöisessä eli atomisoituneessa ihmiskuvassa on rationaalisen valinnan teoria, jonka mukaan yksilöt toimivat

päämäärärationaalisesti. Teoria pohjautuu hobbesilaiseen utilitarismiin, jossa toimijat tekevät omia päätöksiä vapaasti riippumatta sosiaalisista rakenteista tai moraalista normeista. (Granovetter, 1985, 483-484.) Myös tämän voimakkaasti yksilöiden anonyymiin toimintaan perustuvan teorian Granovetter hylkää todistamalla, että todellisuudessa liikesuhteet ovat yleisesti myös sosiaalisia suhteita ja riippuvaisia näistä ja että yksilöiden toiminta perustuu rationaalisissa pyrkimyksissä myös muuhun kuin pelkkään taloudelliseen maksimointiin, esimerkiksi sosiaaliseen arvostukseen tai sosiaaliseen valtaan. (emt., 504-506.)

Granovetter tekee myös pesäeroa Oliver E Williamsonin tutkimusohjelmaan, joka edustaa uusinstitutionaalista taloustiedettä. Williamsonin tutkimuksen aiheena oli yritystoiminnan ja markkinoiden suhde: milloin liiketoiminnan kannalta tarpeellinen palvelu tuotetaan oman yrityksen sisällä ja milloin se sen sijaan ostetaan markkinoilta. Williamson perusti ajattelunsa Ronald Coasen liiketoimintakustannusten eli transaktiokulujen teorian pohjalle. (Granovetter, 1985, 483.) Transaktio-kustannuksilla tarkoitetaan liiketoiminnan sosiaalisesta epävarmuudesta johtuvia kustannuksia.

Granovetterin mukaan uusinstitutionaaliset transaktio-teoriat tulkitsevat kuitenkin talouden mekanismin väärin. Sen sijaan että se ottaisi sosiaaliset, historialliset ja oikeudelliset näkökohdat huomioon a priori, se olettaa että taloudessa havaitut ongelmat korjaantuvat itsestään toisilla talouslähtöisillä ratkaisuilla. (Granovetter, 1985, 505.) Ymmärrän kritiikin siten että esimerkiksi kaupankäynnissä välttämätön luottamus hankitaan markkinamuotoisilla toimilla, esimerkiksi sopimusten valvonnalla juridisesti, mikä nykymaailmassa on myös taloudellista liiketoimintaa.

Granovetterin näkökulmasta luottamus ja siihen liittyvä sosiaalinen on uppoutunut valmiiksi tietyillä ehdoilla tapahtuvaan tietynlaiseen kaupankäynnin muotoon. Granovetter erittelee artikkelissaan Yoram Ben-Porathin tutkimukseen (1980) perustuen timanttikauppiaiden välistä kaupankäyntiä. Arvokkaat timantit vaihtavat omistajaa lähinnä vain muodollinen kädenpuristus takeenaan. Luottamus ja toisaalta luottamuksen valvonta tapahtuu sosiaalisesti kiinnittyneenä timanttikauppiaiden verkostoon. Timanttikauppiaiden yhteisö reagoi väärinkäyttöihin ja tieto epärehellisestä kaupankäynnistä leviää nopeasti. (Granovetter, 1985, 492-493.) Näin sosiaalinen maailma välittää kaupankäyntiä ja on edellytyksenä hyvin monella tasolla taloudellisessa

toimeliaisuudessa. Markkinat toimivat vain, koska niillä on sosiaalisen järjestelmän mahdollistamia rakenteita tai sen tuottamia ilmiöitä, kuten sosiaalinen luottamus kaupankäyntitilanteissa.

Markkinat ja kilpailu käsitteinä

Uusklassinen talouden teoria perustuu siis vapaiden markkinoiden ideaalimalliin. Täydelliset markkinat toimisivat itse itseään säädellen ja tasapainottaen. Oletetuilla täydellisillä markkinoilla toimijoita on niin paljon, ettei mikään toimijoista pysty yksin vaikuttamaan hintatasoon eli ne olisivat suhteessa markkinoihin hinnantottajia. Toinen tärkeä oletus on, että markkinatoimijoilla on täydellinen ja yhtäläinen relevantti tieto viiveettä käytettävissä päätöksentekotilanteissa (Lagerspetz, 2004, 112–113). Edelleen markkinatoimijoiden tulisi olla toisilleen anonyymejä ja toiminnan tarkoitus vain kaupankäynti ilman sosiaalisia merkityksiä (vrt. Granovetter, 1985, 484). Lisäksi oletetuilla täydellisillä markkinoille uusilla toimijoilla tulee olla vapaa pääsy ja toisaalta poisääsy markkinoilta, milloin niin haluavat. Lisäksi ehtona on että markkinoilla vaihdannan kohteena olevat hyödykkeet ovat keskenään samankaltaisia (esim. Määttä, 2009, 42). Kuitenkaan tällaisia kuvattuja täydellisiä markkinoita ei ole olemassa missään teoreettisen mallin ulkopuolella.

Markkinoiden käsite on keskeinen talouselämää rakenteistava käsite yhtä lailla mediassa, poliitikoilla kuin taloustieteessäkin. Kuitenkin sen lopullinen käsitteellistäminen varsinkaan taloustieteen piirissä ei ole näköisillä. Taloussosiologiassa on esitetty usein kritiikkiä tähän epäkohtaan (Lie, 1997; Swedberg, 1994) ja myös kehitelty teoriaa nimenomaan siitä miten markkinoiden sosiaalinen olemuksellisuus ilmenee (kts. Fligstein & Dauter, 2007).

Joka tapauksessa yleisesti voidaan hyväksyä että markkinoilla tarkoitetaan areenoita, joilla tavaran tai palvelun vaihto rahaa vastaan tapahtuu vapaaehtoisesti. Yksittäinen vaihto ei vielä riitä muodostamaan markkinoita, vaan siihen tarvitaan myös säännöllisyyttä sekä kilpailuasetelman olemassaoloa sekä tarjoaja- että ostajapuolelta (Beckert, 2011, 2). Näin voidaan todeta, että markkinat ja kilpailu ovat osaltaan toisiinsa

jatkuvasti viittaavia ja toisiaan määrittäviä käsitteitä: markkinat toimivat kilpailun kautta ja kilpailutilanne vastaavasti tuottaa markkinat.

Epävarmuus

Markkinat toimivat siis uppoutuneena sosiaalisen järjestelmään, mikä aiheuttaa sen että tavarain tai palvelun kysyntä, tarjonta, hinta tai kvaliteetit ovat alttiita ennakoimattomille sattumille. Kuluttajien ja tuottajien vapaus ja kilpailu tuovat mukanaan kysynnän vaihtelut. Kuitenkin kapitalistinen yritystoiminta ja voitontavoittelu perustuvat siihen, että se on jollain tavoin ennustettavaa ja siten sellaista että se on kalkyloitavissa ja päätökset voidaan perustella täten rationaalisesti. Tätä varten talous tarvitsee avukseen myös oikeudellista sääntelyä. (Kyntäjä, 2000, 139-140.)

Taloussosiologi Jens Beckert (1996, 804) kysyy yksinkertaisesti ja vilpittömästi ”mitä teemme silloin, kun emme tiedä mitä tehdä?” Hän ottaa epävarmuuden käsitteen taloussosiologian vahvimaksi ja ratkaisevaksi kiintopisteeksi suhteessa uusklassiseen ja rationaaliseen valintaan perustuvaan taloustieteeseen. Hän tarkoittaa epävarmuudella (uncertainty) sellaisia tiloja, jossa toimija ei voi ennakoida päätösten seurauksia eikä myöskään pysty osoittamaan päätösten lopputulosten todennäköisyyksiä. Tällöin tulee mahdottomaksi tehdä optimaalisia valintoja tai laskea todennäköisyyksiä odotuksille. (Emt., 814).

Sosiaalista epävarmuutta on eritelty kaksois-kontingenssin käsitteellä. Sosiaaliseen toimintaan epävarmuutta tuo se, että päätöksentekijä joutuu ottamaan huomioon myös ne päätökset joita toinen samalla tapaa vapaa ja oikukas toimija tekee, ja suhteuttamaan oman päätöksentekonsa tämän toisen toimintaan ja näin ennustettavissa oleva varmuus vähenee päätöksenteossa. Sosiaalinen toiminta, sellainen kuin taloudellinen vaihto tulee mahdolliseksi tilanteissa, joissa epävarmuutta on kyetty riittävästi vähentämään. (Beckert, 1996, 826.)

Institutionaalisista näkökulmista taloutta tulkitsevat taloustieteilijät pyrkivät liittämään epävarmuuteen riskin käsitteen, siten että he katsovat epävarmuuden olevan käsitteellistettävissä riskin kategoriana, joka on mahdollista ottaa laskennallisesti huomioon tehtäessä liiketaloudellisia arvioita. Beckert (1996) sen sijaan katsoo, että

taloudessa toimijat suhtautuvat epävarmuuteen lähinnä sosiaalisiin apukeinoihin (social device) tukeutuen. Näitä keinoja ovat muun muassa lait, sovitut säännöt, instituutiot, sosiaaliset rakenteet, verkostot ja valtasuhteet. Niiden tarkoituksena on rajoittaa yksilöiden mahdollisia toimintatapoja mutta toisaalta tuoda järjestystä ja ennustettavuutta toimintaan. Rationaaliseksi tällainen toiminta voidaan edelleen katsoa intentionaalisen rationaalisuuden näkökulmasta: kun tilanne on riittävän epävarma ja kompleksinen ja onnistuminen oikean toiminnan valitsemiseen on riittävän pieni, tällöin on intentionaalisesti rationaalista tukeutua sosiaaliseen apukeinon tarjoamaan rajoittavaan ratkaisuun. (Beckert, 1996, 819-820.)

Sosiaalinen ulottuvuus tuo mukanaan talouteen enemmän ennakoitavuutta ja vähentää kompleksisuutta ja epävarmuutta. Beckert (1996) erottelee neljä sosiologista kategoriaa, tai apuvälinettä, joilla markkinoihin liittyvää ennakoimattomuutta ja epävarmuutta voidaan vähentää. Nämä kulttuurin, instituution, sosiaalisen rakenteen ja vallan kautta rakentuvat toisaalta ovat taloussosiologian käyttämiä käsitteitä selitettäessä taloudellisia seurauksia että myös toimijoiden hyväksi käyttämiä mahdollisuuksia suhteuttaa oma toiminta kohdattuun epävarmuuteen. (Beckert, 1996, 829.)

Ensinnäkin sosiaalinen toiminta perustuu traditioon, tapoihin ja rutiineihin. Taloussosiologian näkökulmasta tapojen ja rutiineihin sitoutuneessa toiminnassa on se, että se lisää ennakoitavuutta toimijoiden käytöksessä. Vakiintuneisiin tapoihin perustuva toiminta vähentää näin ollen kustannuksia, jotka syntyisivät puutteellisesta ennakoitavuudesta ja luotettavuudesta. Sosiologian historiassa tätä traditioon perustuvaa Durkheimin katsantokannan mukaan tapoihin kiinnittyvä toiminta tuottaa jatkuvuutta moraalisenä kysymyksenä taloudessa myös silloin, kun talouden piirissä tapahtuu muutoksia. Weber katsoi että taloudelliset toimintamallit ja suhteet toimijoiden välillä ovat määrättyneet tavan mukaan. Anthony Giddens katsoo että inhimillinen tarve ontologiseen turvallisuuteen antaa rutiineille niiden vallan tuottaa ja uusintaa epäintentionaalisesti sosiaalisen maailman rakenteita. (Beckert, 1996, 827).

Toiseksi instituutiot ja normit rakentavat vastavuoroisia odotuksia yhteistoiminnalle ja toisaalta rajoittavat käytettävissä olevien toimintatapojen kirjoa, joka vähentää edelleen epävarmuutta. Toisin kuin instituutio-lähtöisissä taloustieteellisissä selityksissä, sosiologiassa ei instituutioiden kehittymistä ja dynamiikkaa tarkastella tehokkuuden

näkökulmasta, vaan katsantokanta sitoutuu instituutioiden puitteisiin muussa yhteiskunnassa, eli siihen miten instituutiot saavuttavat legitimitetin sosiaalisessa järjestyksessä ja näin ollen ne tukeutuvat sosiaaliseen kontekstiin. (Beckert, 1996, 827-828.)

Kolmas Beckertin luokittama keino vähentää epävarmuutta ovat sosiaaliset rakenteet: verkostot, organisaatorakenteet ja polkuriippuvuus. Nämä sisältävät rakenteellista taipumuksia, joiden kautta toimijat tekevät päätöksiä niissä tilanteissa kun informaatiota toiminnan seurauksista tavoiteltaessa suurinta mahdollista hyvinvointia, ei ole saatavilla. Näin toimijoille jää mahdollisuudeksi joko tukeutua vanhoihin päätöksiin, jotka rajoittavat nykyhetken päätöksiä tai sosiaaliseen verkostoon kiinnittyen, jolloin asema esimerkiksi ammatillisessa mielessä rajoittaa valintavaihtoehtoja. Polkuriippuvuuden idean mukaisesti, myös aiemmin tehdyt valinnat ja päätökset määrittelevät myös niitä mahdollisuuksia, joita yksilöillä on käytössä. (Beckert, 1996, 828.)

Mark Granovetter (2005) on käsitellyt myös kartellitoimintaa omasta sosiaalisiin verkostoihin sitoutuvasta näkökulmastaan käsin. Hän katsoo että kartellikäyttäytyminen tapahtuu verkostoissa ja niihin sitoutuneissa normistoissa ja suhteissa. Kartellikielto on pakottanut sopimukset salaisiksi, mikä tarkoittaa myös sitä että kartelliyrityksillä ja niissä päättävillä toimijoilla on myös oma sisäinen verkosto, joka tuottaa sanktioita, palkintoja ja rikkomuksia siinä tilanteessa, jos jäsenet paljastavat toiminnan. Granovetterin tulkinnan mukaan kartellien onnistumisen ja epäonnistumisen, (eli paljastumisen tai tehottomuuden) vaikuttimena on sen piirissä oleva sosiaalinen normatiivisuus. Kartelli voi toimia jos sen paljastamiseen liittyy esimerkiksi sosiaalisen aseman tai luottamuksen menettäminen, tietenkin olettaen että kyseinen toimija katsoo sen sosiaaliset arvot itselleen relevanteiksi. Kartellin epäonnistuu usein, kun sen ulkopuolelta tulee uusi toimija, joka ei tunnista tai hyväksy kartellin sosiaalista ja moraalista vaikutusvaltaa. (Granovetter, 2005, 38-39.) Kartellit siis epäonnistuvat, kun sosiaalinen etäisyys kasvaa. Monissa talouksissa, jossa kartellit ovat menestyneet Yhdysvaltoja paremmin on kartellitoimijoiden ryhmä sosiaalisesti homogeenisempi kuten esimerkiksi Saksassa (emt, 39-40). Edellä todetut omistuspohjan muutokset suomalaisessa elinkeinoelämässä (esim. Tainio, 2006) pankeilta osin ulkomaisillekin sijoittajille, on varmasti muuttanut myös osaltaan yritysomistusta heterogeenisemmäksi ja täten kartelliin ryhtyminen on ollut hankalampaa myös verkostojen näkökulmasta.

Valta

Viimeinen Beckertin esittelemistä käsitteistä on valta. Beckert perustaa ajatuksensa Weberin valtakäsitykselle. Yksilöllä oleva valta ja vallankäyttö mahdollistaa yksilön saattamaan toisen tilanteeseen, jossa tämä toinen on pakotettu rajaamaan keinovalikoimaansa, joka vähentää valtaa käyttävän yksilön kokemaa epävarmuutta. (Beckert, 1996, 829.)

Sosiologiassa valtaa on käsitelty weberiläisestä näkökulmasta toimijoiden kykynä tehdä vaikuttavia päätöksiä muiden tahdon vastaisestikin. Tällöin vallankäyttö kiinnittyy käyttäytymiseen, joka on toiminnallista ja näkyvää: käskyihin, velvoituksiin tai ehdotuksiin. Valtaa voidaan tarkastella kuitenkin myös rakenteellisesta näkökulmasta, joka on hahmotettavissa vallaksi asettaa ilmiöitä kontekstiinsa, eli määrittellä asioiden merkitystä. Rationaalisen valinnan tarkasteluun tämä näkemys antaa uuden näkökulman. Nimittäin, rationaalinen on määriteltävä empiirisesti ja kontekstissaan, eikä sitä voida ajatella *a priori* oletuksena. Mitä kulloinkin kussakin historiallisessa ja alueellisessa kontekstissa määritellään rationaaliseksi on ratkaisevaa: Yhdysvalloissa 1900-luvun vaihteen muutokset johtuvat osaltaan rationaalisen määrittelystä talousteorian sisällä. Tuolloin voimistui näkemys että hintasodan tyyppinen kilpailu tuhoaa talouden ja aiheuttaa konkurssseja. Yrittäjät alkoivat fuusioda yrityksiään tämän uuden määrittelyn nimissä ja yrittäjistä tuli samalla toimitusjohtajia. Yrittäjille annettiin vaihtoehtoina tuho tai tasainen voitto, näin ollen yrittäjät toimivat rationaalisesti, mutta rationaalisen muuttumista toiseksi toimintamalliksi ei voida ymmärtää muuten kuin hyväksymällä että rakenteellisella vallankäytöllä yli yksilöiden on suuri merkitys talouden ilmiöissä. (Roy, 2004, 440-441.)

Neil Fligstein katsoo että sosiologia, myös granovetteriläisestä näkökulmasta on taipunut liikaa rationaalisen teorian ja voiton maksimoinnin oletukseen. Hänen ratkaisunsa on poliittis-kulttuurinen näkökulma. (Fligstein, 2001, 13-15.) Omassa taloussosiologiassaan hän nostaa esiin yritykset ja niiden johdon, jonka tavoitteena ei lähtökohtaisesti ole maksimaalinen voitto, vaan se että yritys *selviytyy* ja on kykenevä jatkamaan toimintaa. Yritysten intressissä on stabilisoida toimintaympäristö, jossa kilpailijoiden, raaka-ainetuottajien ja työntekijöiden toiminta on ennustettavaa. Juuri tämä pyrkimys synnyttää

markkinoille sosiaalisia rakenteita. Markkinat ovat kenttä, rajattu tila, joka määrittyy sosiaalisissa suhteissa ja jossa yritykset edelleen tuottavat kulttuurisia käytänteitä. Se määrittelee myös kilpailun toteutumisen ehtoja ja tuottaa kognitiivisia raameja, joilla tulkita muiden organisaatioiden toimintaa kentällä. Nämä markkinoille sosiaalisessa vaihdossa syntyvät ilmiöt tuottavat paikallista ymmärrystä. (emt, 18.)

Keskeinen vallankäyttäjä tai vallan lähde on tietenkin valtio. Sen lainsäädäntö –ja toimeenpanovalta on moderneissa kansallisvaltioissa kiistaton ja näin sillä on suuri merkitys siinä millaisiksi muodostuu markkinakäytännöt. Fligstein (2001) esittää että nykyinen markkinatalous on syntynyt suhteessa valtiovaltaan. Modernit valtiot ovat taanneet juridisia (markkinarakenteen sääntely, omistusoikeuden sääntely), sosiaalisia (koulutusjärjestelmä) että fyysisiä rakenteita (esimerkiksi kuljetusmahdollisuudet), joiden avulla markkinat toteutuvat. Valtavirtataloustieteessä, uusliberaalin koulukunnan piirissä esiintyy myös käsitystä että vastaavat rakenteet olisi voinut syntyä myös yksityisten toimijoiden aikaansaannoksena. Tätä käsitystä vastaan Fligstein esittää kritiikkensä: päinvastoin, valtiovalta myös tuottaa markkinoita ja kehittää sektoreita, jotka yksityiset toimijat tai ”markkinat” myöhemmin ottavat haltuunsa. Esimerkiksi Internet-teknologia oli pitkään Yhdysvaltain hallituksen ja armeijan oma hanke, jolla aiottiin lähinnä turvata informaation kulku ydinsodan oloissa. (Fligstein, 2001, 13-14.) Valtio tuottaa markkinatoimijoille vakautta ja ennustettavuutta lainsäädännöllä, joka edesauttaa markkinoiden toimintaa. Valtiot myös rajoittavat kilpailua siten, että niiden suoranaista tavoitteena on yleensä ulkomaisen kilpailun torjuminen esimerkiksi tullitariffein. (emt., 34.)

Valtiolliset virastot myös säätelevät vaihdon rajoja. Kaupankäynnille tulee antaa säännöt ja toisaalta tehokkaasti toimivat taloudet tarvitsevat lainsäädäntöä, joka määrittelee omaisuudensuojan sekä taloudellisen vaihdon kohteet, tavat ja mahdollisuudet. Uusliberaali talouseetos vannoo taloudellisen vapauden nimiin, sillä tarkoitetaan pääsääntöisesti elinkeinotoiminnan vapautta suhteessa valtiovaltaan, eli valtion instituutioiden ei pidä sekaantua talouden luonnolliseen toimintaan (vrt. esim. Lagerspetz, 2004). Toisaalta monopolisoituminen ja kartellit uhkaavat kuluttajan mahdollisuuksia hyvinvoinnin hankkimiseen. Kartellien tai monopolien väärinkäytön estämiseen sinänsä ei liene muita keinoja ole kuin valtiovallan väliintulo säätelyn keinoin, mahdollisesti myös valtioidenvälisen sopimusten kautta kansainvälisellä tasolla. Näin ollen ajan saatossa

kartellisääntely on ollut hyvin kirjavaa, joskus myös vain näennäistä, kuten Suomessa toisen maailmansodan jälkeen: kartellien ongelmat tunnustettiin, mutta niiden kiellon sijaan niitä joko vain valvottiin tai sitten rajoitettiin ylisuuria hyötyjä (Kallioinen ym., 2010, 65-67).

Markkinoilla käytettävään valtaan liittyy myös tiedon ja sen epäsuhtan jakautumisen ongelmat. Ideaalisesti toimivat markkinat on yleisesti ottaen myös informaatiota kokoava, ylläpitävä ja jakava instituutio (kts. Lagerspetz, 2004, 114.) Hintatasoa määrittelevä kartelliyhteistyö on salainen, joten se vähentää kuluttajien mahdollisuuksia määrittellä todellisia arvoja, hintoja. Tällöin kartellin vaikutuksen tuloksena syntyy tiedollinen epäsuhta, ensinnäkin jo siksi että palvelun ostaja ei voi tietää kartellin olemassaolosta ja myös siksi että kuten näytön ja oikeuden tuomion perusteella asfalttikartellissa osoitettiin, valtakunnallinen ja laaja kartelli estää myös kilpailevien yritysten alalletulon ja näin ollen kilpailevan hintatiedon syntymisen. Käsittelyni alaisessa kartellitapauksessa kilpailun puutteen lisäksi myös informaatiopuute. Tarjouskartellina toiminut kartelli järjesteli hinnan osallistujia yrityksille sopivaksi ja määritteli ennakkoon mikä yrityksistä tarjoaa alhaisimman hinnan. Kuluttaja- eli asfalttitarjouksen vastaanottajalla ei ollut tietenkään tietoa kartellijärjestelystä. Informaatio on niukka hyödyke, joka ei ole myöskään viranomaisille ilmaista (Wiberg, 2006,313).

Jens Beckert (2011) on teoretisoinut myös taloussosiologian näkökulmaa laittomiin markkinoihin. Hän jäsentelee neljään ryhmään sen, miten markkinavaihdosta tulee kiellettyä tai laitonta. Markkinoiden lainvastaisuus saattaa syntyä esimerkiksi tuotteen itsensä vuoksi (esimerkiksi huumeet), tuote voi olla sellainen että sen markkinavaihto on epäeettistä (kuten ihmisten elinkauppa) tai edelleen koska tuotetta kaupitellaan ilman oikeutta hallussapitoon (varastetun tavarán välitys). Neljäntenä vaihtoehtona lainvastaisille markkinoille on tuotannolliset lainvastaisuudet (esimerkiksi piittaamattomuus ympäristönsuojelulainsäädännöstä). Tähän neljänteen kategoriaan kuuluu sellaiset talouselämän toiminnot, joiden tuotteet ovat laillisia, niiden hallussapito ja valmistus on laillista mutta tuotantoratkaisut ovat säännösten vastaisia. Tarkoitus on toimia markkinoilla julkisesti ja kilpailla lainmukaisesti toimivia yrityksiä vastaan ansiottomalla kilpailuedulla. (Beckert, 2011, 4.) Tähän kategoriaan kuuluu näin myös kartelli, jossa näennäisesti kilpailevat yritykset tuottavat voittoa ansiottomasti, sillä kyseessä on kuluttajien luottamuksen pettäminen. Kuluttajat luottavat siihen että yritys,

joka valmistaa tai myy tuotetta toimii lainsäädännön mukaan. Koska tarjouskartellit ovat laittomia, niiden on toimittava salaisesti.

Talouden rakentumiseen tietynkaltaiseksi vaikuttaa siis laaja kirjo sosiaalisia käytänteitä, jotka on kategorisoitavissa edellä mainittuihin instituutioiden, verkostojen, kognitioiden ja vallan teemoihin. Ne tuottavat toisaalta pysyvyyttä ja ennakoitavuutta, mutta toisaalta ne toimivat muutoksia selittävinä muuttujina yhteiskunnassa.

Frank Dobbin (2004) erittelee omaan tutkimukseensa (Dobbin & Dowd, 2000) vedoten sitä, miten sosiaalisen maailman apuvälineet tuovat talouteen järjestystä sekä myös selittävät taloudellisia muutosprosesseja. Dobbinin tutkimus käsittelee muutosta vuosien 1880 - 1910 Yhdysvaltain rautatieliikenne-toimialan keskittyneisyydessä ja omistus – ja kilpailusuhteissa. Ajanjakson alussa yritykset pyrkivät kartellin keinoin hillitsemään tuhoisaa hintakilpailua, kartelli oli *institutionalisoitunut* ja kulttuuris-kognitiivisesti rationaali toimintatapa kilpailutilanteessa. Johtavat liikennöitsijät väittivät että kartelli oli moderni tapa estää koko rautatiealan joutuminen sekasortoon. Kuitenkin kartellia vastustivat pienet toimijat kuten maanviljelijät ja pikkuliikennöitsijät, joiden toimintavapautta kartelli vakavasti uhkasi. Heidän muodostamansa laaja *verkosto* pystyi hankkimaan *valtaa*, jonka avulla kartellilainsäädäntö tiukentui. Heidän argumentaationsa perustui myös amerikkalaiseen kognitiiviseen orientaation vapaudesta, joka lähti perustuslaista ja vastusti liian suuria vallan keskittymiä, niin hallinnollisina liittovaltiotasolla kuin yksityistaloudellisinakin suurina korporaatioina. Kun kartellilainsäädäntö oli tullut voimaan, sijoittajat halusivat että yritykset fuusioituisivat sovinnollisesti estääkseen hintakilpailua, sen sijaan antaumukselliset rautatieliikennöitsijät vastustivat fuusioita ja halusivat hintasodan kautta hankkia osavaltion kattavan monopoliaseman. Lopulta sijoittajapuoli käytti *valtaansa* uhkaamalla vetää sijoituksensa rautatiealalta kokonaan pois. Jatkossa hintakilpailun ongelmaa ratkottiin näillä fuusioilla. Näin oli vakiinnutettu uusi teoreettinen liiketoimintamalli ja samalla kognitiivinen kehys, jonka taloudellinen tehokkuus sinänsä oli luultavasti sama kuin kartellilla, mutta joka sai vanhan kartellitoiminnan näyttämään aikansa eläneeltä ja tehottomalta.⁵ (Dobbin, 2004, 38-39.) Dobbin on kirjoittanut tapahtumaketjun vaikuttavasti aristoteelisesti

⁵ Yritystoiminnan keskittyminen on osaltaan myös haitallista kilpailun toimivuuden ja kuluttajien edun näkökulmasta. Oikeustaloustieteessä (esimerkiksi Määttä) on pohdittu ongelmaa, joka syntyy siitä, jos kartellivalvonta on liian tiukkaa. Kartellitoiminnan estäminen ei pitäisi kannustaa yrityksiä fuusioitumaan hintakilpailun estämiseksi.

kolmivaiheiseksi draamaksi, jossa kartellin alkutilanne vie kriisiin ja tuottaa tämän jälkeen uuden asiantilan, jonka vuoksi paluu vanhaan käy mahdottomaksi.

3.2 Luhmannin systeemiteoria

Yhteiskuntamme on pitkälle eriytyneiden osajärjestelmien kokonaisuus. Tässä kartellien ja kilpailupolitiikan tematiikassa yhdistyvät niin talouden, oikeuden kuin poliittisen päätöksenteon intressit. Näissä kolmessa järjestelmässä näyttää kuitenkin vaikuttavan kaikissa erilaiset tavat hahmottaa todellisuutta, jopa niin että keskeisistä tavoitteista tai merkityksistä ollaan usein erimielisiä. Esimerkiksi oikeusjärjestelmässä tehdyt päätökset eivät vastaa poliittisen tai taloudellisen järjestelmän odotuksia. Yhteiskunnallisen kompleksisen kokonaissysteemin erittely on tarpeen etsittäessä vastausta myös kartellitulkintoihin.

Niklas Luhmann (1927-1998) oli saksalainen yhteiskuntateoreetikko, jonka kehittämälle funktiojärjestelmien erittelyn pohjalle rakennan tutkimukseni toisen teoreettisen kerroksen. Luhmann edustaa systeemiteoriaa, jota kehittäi ennen häntä Harvardin opettaja Talcott Parsons. Parsonsin rakennefunkcionalistinen teoria keskittyy siihen, miten yhteiskunnan osajärjestelmien funktiot tuottavat kokonaisuuden. Sen sijaan Luhmannin mukaan modernissa yhteiskunnassa on tapahtunut yhteiskunnan kokonaisuuden eriytymistä kohti toisistaan erillisiä yksifunktioisia funktiojärjestelmiä. Yhteiskunta muodostuu Luhmannilla kommunikaatiosta. Luhmann kuvailee omaa teoriaansa funktiostrukturalismiksi. (Kangas, 1995, 228-229.)

Talous, oikeus, tiede, politiikka, uskonto ja kasvatus ovat Luhmannin funktiojärjestelmiä, kullakin niistä on oma muista erottuva funktio, koodi ja ohjelma. Funktiojärjestelmällä ei ole huippua tai keskusta, josta järjestelmiä johdetaan ohi ja yli kaikkien funktiojärjestelmien. (Raiki, 2004, 17.) Funktiojärjestelmät ovat itsenäisiä ja ne toimivat oman binäärisen koodistonsa perusteella, joka viime kädessä erottaa ne toisista funktiojärjestelmistä. Jokainen näistä järjestelmistä muodostaa oman systeemi/ympäristö -erottelun. (emt., 13.) Ilmiöitä voidaan yhteiskunnassa tulkita monista eri konteksteissa. Se mikä talouden funktiojärjestelmässä on hyödyn tavoittelua edesauttavaa saattaa olla lainvastaista oikeuden funktiojärjestelmästä kontekstualisoituna. Oikeuden

funktiojärjestelmään ilmiön lainvastaisuus tai rikollisuus on tullut edelleen yhteiskunnasta, joka edustaa muita alajärjestelmiä. (emt. 18-19.) Näin jokaisella funktiojärjestelmällä on juuri sille ominainen systeeminen taipumus käsitellä asioita, joka erottaa sen ympäristöstään.

Luhmannin mukaan yhteiskunta sosiaalisena järjestelmänä syntyy kommunikaatiosta. Tämä kommunikaatio ei ole palautettavissa yksilöiden toimintaan, vaan se syntyy *autopoiesiksen* tuloksena. Biologiasta lainatulla autopoiesiksella Luhmann tarkoittaa sellaista prosessia, jossa järjestelmä prosessoi ympäristön informaatiota järjestelmän oman suljetun käsittelytavan mukaan. (Kangas, 1995, 239.) Kommunikaation elementit ovat informaatio, välittäminen ja ymmärtäminen. Jokainen näistä on tarpeellinen autopoieettisessa prosessissa, ymmärtämisellä Luhmann ei tarkoita psykologista ymmärtämistä, vaan reagointia informaatioon kyseisen järjestelmän mukaisesti – tämä mahdollistaa itseensä viittaavuuden. (Kangas, 1995, 238-239.)

Kussakin funktiojärjestelmässä tulee siihen osallistuvien kommunikoida koodin mukaisesti, jotta kommunikaatio otetaan vastaan funktiojärjestelmässä. Luhmann esittää teoksessaan *Ekologinen kommunikaatio* (2004) teoriansa ekologisesta ympäristöstään huolissaan olevien kansalaisjärjestöjen perustavanlaatuisesta ongelmasta: miten ne saavat kommunikoida eteenpäin moraalista huoltaan yhteiskunnassa. Luhmann esittää, että ongelma on se että tämä huoli ei kantaudu järjestelmiin tehokkaasti, jos järjestelmiin ei syötetä tietoa järjestelmän (oikeus-, talous-, tiede-, politiikka- jne.) oman sille ainutlaatuisen dikotomian ehdoilla, jolla ne pystyvät sen autopoieettisesti käsittelemään. (Luhmann 2004, 205-207.) Jos informaatio ei ole koodattuna oikeaan muotoon, sen välitystapa ei kohtaa niitä tapoja, joita kyseinen järjestelmä pystyy käsittelemään ja näin ymmärtäminen käy mahdottomaksi.

Luhmann puhuu resonanssista, kun hän tarkoittaa funktiojärjestelmien välistä kommunikaatiota: toisen funktiojärjestelmän kaikista merkitsevin koodi vaikuttaa toisen järjestelmän synnyttämiin ilmiöihin. Se mitä osajärjestelmä ei pysty ympäristöstään vastaanottamaan omaan järjestelmään, Luhmann nimittää kohinaksi, joka jää järjestelmän ulkopuolelle. Esimerkiksi jos ympäristöliikkeiden protestia ei saada muokatuksi talousjärjestelmälle merkitykselliseksi informaatioksi, käytännössä siten että ympäristöarvot vaikuttaisivat hinnanmääräytymiseen, niin tällöin protesti jää pelkäksi kohinaksi ilman tavoiteltua lopputulosta. (Luhmann, 2004, 106-107.)

Luhmannille talousjärjestelmä muodostaa oman erityisen järjestelmän. Talous ei ole hänelle öljynporauksen tai asfaltoinnin kaltaista toimintaa, vaan talouden Luhmann katsoo olevan näiden toimien rahaan perustuva sääätely. Talouden koodi on ajan oloon muuttunut. Alkuperäinen erottelu omistus /ei-omistus on muuttunut rahatalouteen siirryttäessä maksaa / ei-maksaa erotteluun. (Luhmann, 2004, 94-97.) Raha on talouden välittäjä, ja päätökset rahan käytöstä maksaa tai olla maksamatta tekevät taloudesta erityisen järjestelmän. Tarpeet tulevat järjestelmään ympäristöstä. Järjestelmän tulee säilyä oppimiskykyisenä, valmiina resonoidaan ympäristön informaatiota. Reagointi tapahtuu hintojen avulla ja talouden järjestelmässä käsiteltävät ongelmat tulee muokata kustannusten muotoon. (emt., 105-106.)

Markkinat ja kilpailu rakentavat talousjärjestelmän ja sen tavan resonoida eli prosessoida ympäristön syötteitä (Luhmann, 2004, 94-97). Jotta erilaiset moraaliset, poliittiset tai oikeudelliset toimenpiteet ovat mahdollisia taloudessa, ne on tuotettava talousjärjestelmässä sen oman tiedon prosessoinnin ehdoin: eli ne on saatava kustannusten ja hintojen kielelle (emt. 106-107). Kartellitapauksia pohtiessa riittävän suuri seuraamusmaksu, jolla on riittävä pelotevaikutus on ennaltaehkäisyssä kenties ainoa mahdollinen toimintatapa. Kuitenkin on otettava huomioon tämän intervention vaikutus esimerkiksi kyseisen yrityksen tilanteessa – seuraamusmaksu ei saa olla kohtuuton, sillä tarkoitus ei voi olla taloudellisen toiminnan lamauttaminen, ajaminen konkurssiin ja irtisanomiset. Tähän viitataan myös oikeustaloustieteellisissä kysymyksenasetteluissa, joissa pohditaan sääntelyn ja rangaistusten mahdollisimman tehokasta mutta oikeudenmukaista vaikutusta (kts.esim. Määttä, 2006).

Oikeusjärjestelmän operoi oikea / väärä –dikotomiolla. Muut järjestelmät eivät toimi tämän erottelun mukaan. Läheinen suhde politiikkaan tekee oikeusjärjestelmän erityiseksi järjestelmäksi. Poliitiikan alueelta tulee syöte oikeusjärjestelmään. Lainsäädäntö rakentuu pääsääntöisesti politiikan piirissä parlamentissa ja hallituksessa, mutta se tulee oikeusjärjestelmän piiriin muodossa, jonka se kykenee vastaanottamaan eli lakeina ja asetuksina. Lainsäädännön ja tuomioistuinkäytänteiden kautta se on vahvasti itseensä viittaava järjestelmä, joka uusintaa itseään ja omaa toimintatapaansa sen omalla erottelukoodilla. (Luhmann, 2004, 108-110.)

Luhmann käsittelee politiikkaa myös funktiojärjestelmänä. Sen koodaus perustuu dikotomialle hallitus – oppositio. Perustana tälle dikotomialle on valta. Mutta hän muistuttaa että valta on luonteeltaan poliittista vain silloin, kun sitä käytetään kollektiivisesti sitovien päätösten varmistamiseen. Tällöin poliittinen valta rakentuu paikkojen ja asemien hallussapidon kautta, joista käsin voidaan saattaa voimaan poliittisia päätöksiä tai voidaan edelleen edesauttaa saavuttamaan asemia, joilla vaikutusvalta on mahdollinen. Dikotominen ero on ehdoton, yhtä aikaa ei voi olla hallitus- ja oppositio- asemassa. (Luhmann, 2004, 206.)

Nämä osajärjestelmät ovat itsenäisiä oman toimintakentän piirissä. Samalla ilmiöllä toisessa osajärjestelmässä ei sinänsä ole mitään yhteneväisyyttä. Esimerkiksi henkilön köyhyys ei vaikuta näin ollen hänen poliittisiin mahdollisuuksiin tai oikeudelliseen arvoon. Modernilla yhteiskunnalla ei ole yhtä keskusta, josta käsin voidaan muiden osajärjestelmien koodi johtaa, vaan järjestelmät ovat itsenäisiä ja toimivat oman autopoieettisen toimintatapansa mukaan. (Kangas, 1995, 246-247.)

Luhmannin teoria antaa näkökulman ymmärtää yhteiskunnallisia ilmiöitä kommunikaationa. Kommunikaation välittymisen ongelmat ovat samalla yhteiskunnallisia ongelmia. Moderneissa eriytyneissä yhteiskunnissa viranomaiset toimivat poliittisen järjestelmän puitteissa, mutta oikeudellisen järjestelmän valtuuttamana. Kun on kyse kartelleista ja kilpailuviranomaisen laatimasta vaikuttamaan pyrkivästä tekstistä, astuu kuvaan myös taloudellisen järjestelmä. Taloudella funktiojärjestelmänä on vaatimus siitä, että kommunikaation tulee tapahtua sen oman koodin mukaisesti, jotta viranomaisen viesti olisi tulkittavissa talouden piirissä, sen on käytettävä talouden koodia. Näin ollen työssäni tarkastelen sitä miten oikeusjärjestelmän sisällä operoiva teksti tarkastelee taloudellista toimintaa ja miten taloudellisen toiminnan lainvastaisuus argumentoidaan.

4 AINEISTO JA ANALYYSIMENETELMÄT

Monipuolisen taustakirjallisuuden lukeminen, tutustuminen käsiteltävän alan ongelmiin ja samalla myös kysymyksenasettelun täsmentyminen käsillä olevan aineiston ehdoilla muokkasivat tutkimusprosessia. Tutkimuksen tekemisen pitkähkö aikajänne toisaalta mahdollisti laajan pohdinnan ja ehkä tuotti myös kokeilevampia ratkaisuja erilaisten näkökulmien syntyemisessä. Koska olen rinnakkain lukenut laajalti aiheeseen liittyvää teoreettista kirjallisuutta ja toisaalta lyönyt varhain lukkoon tapauksen ja empiirisen aineiston, tutkimustani ei voida pitää aineistolähtöisenä mutta toisaalta sen tarkoitus ei ole myöskään testata teoreettisia oletuksia uudella aineistolla.

Derek Layder (1998) on kehitellyt adaptiivista mallia, jossa aineisto ja teoria käyvät dialogia. Aineistoa siis tulkitaan teoreettisen ymmärryksen valossa, siten että ennakkoon tunnettuja teoreettisia jäsennyksiä tai malleja käytetään hyväksi empiirisen aineiston tulkinnassa mutta kuitenkin siten että aineistolla on myös mahdollisuus tulla avoimesti ja rehellisesti kuulluksi. (Layder, 1998,18-19.)

Adaptiivisessa tutkimuksen tavassa teoria muotoutuu tutkimusprosessin kulussa, joten tarkoituksena ei voi olla vahvistaa tai kiistää teoriaa tai puhtaasti teorian pohjalta rakennettuja hypoteeseja. Layderin ohjelmana on pyrkiä ottamaan etäisyyttä ensisijaisesti aineistolähtöiseen eli ns. grounded theory –koulukuntaan, jossa aineistoa tulkitsemalla luodaan teoriaa induktiivisesti. Tällaisen tutkimustavan sisäänrakennettuna heikkoutena hän näkee sen, että teoreettisen esiymmärryksen hylkääminen johtaa ensinnäkin siihen että sosiaalisen ilmiön tieteellinen selittäminen kärsii sekä syvyyden että ytimekkyyden puutteesta. Mutta toisaalta puhdas aineistolähtöisyys johtaa myös siihen että tieteellisen tiedon kumuloituvuus kärsii, eli koetellun tiedon lisääntymiselle ei ole takeita vaan tutkimuksen kentästä näin tulee fragmentaarista ja satunnaista ilman kokoavia teoriakokonaisuuksia tai käsitteitä. (Layder, 1998, 19-20.)

Kaikki kvalitatiivinen tutkimus on tietyllä tavalla tapaustutkimusta. Empiirisen aineistosta tehtävät yleistyksiset eivät ole näin tilastollisia vaan ne pohjautuvat teoreettiseen ja olemukselliseen yleistämiseen. Tilastollinen vertailu ei näin ollen ole mahdollinen, mutta

analyysin antamia tuloksia on kuitenkin vertailtavissa muihin vastaavan ilmiön tulkintoihin ja tutkimustuloksiin. Yleistäminen voidaan nähdä myös siirrettävyytenä. Siirrettävyydellä tarkoitetaan sosiaalisen ilmiön tulkitsemista toisessa sosiaalisessa toimintaympäristössä. (Eskola & Suoranta, 1999, 65-68.) Näin pyrin tutkimuksen tuloksena saavuttamaan yksittäistä kartellitapausta analysoimalla ja teoreettisen viitekehyksen valossa oleellisia yleisen tason seikkoja, jotka koskevat markkinoiden oikeudellista säätelyä, kilpailun edistämistä ja taloudellisten toimijoiden yhteistyötä sosiaalisesti rakentuvan todellisuuden näkökulmasta. Asfalttikartelli kaikkien Kilpailuviraston toimenpiteiden joukosta on erityisen poikkeuksellinen sen laajuuden ja siten erityisen vaativuuden vuoksi, mutta se ei estä näkökulmien siirtämistä myös muuhun kilpailuviranomaistoiminnan arviointiin kartellien vastaisessa toiminnassa.

4.1 Aineiston kuvaus

Tässä luvussa kuvailen tapausta ja sitä syyteaineistoa, josta käsin analysoin kartellia. Kappaleen tarkoitus on vastata kysymykseen *mitä on tapahtunut*, kun taas varsinaisessa analyysissä on kysymyksenä *miten* asiantilaa, eli uskottavaa kartellinäyttöä on rakennettu retorisin keinoin. Käytettävissä oleva aineistoni on hankittu Kilpailuviraston Internet-sivustolta, jossa julkaistaan sekä viraston antamia lausuntoja, esityksiä markkinaoikeudelle epäillyistä kilpailunrajoituksista, tiedotteita ja aloitteita kilpailunedistämisen alalta. Lausuntoaineistoa on esimerkiksi kommentit valtionhallinnon esityksiin. Tiedotteet ja aloitteet käsittelevät kilpailupolitiikkaa ja kilpailulainsäädäntöä yleisesti. Kilpailuviraston esitysten lisäksi sivustolla on Markkinaoikeuden ratkaisuja, kuten yrityskaupparatkaisuja sekä kielto-, sitoumus-, ja toimitusvelvoitepäätöksiä (Kilpailuvirasto, 2010). Tässä tutkimuksessa käsittelemäni materiaali on kokonaisuudessaan löydettävissä Internetistä Kilpailuviraston sivuilta osoitteesta <http://www.kilpailuvirasto.fi/tiedostot/ratk/r-2001-61-1198.pdf>.

Yhteiskuntatutkimuksen aineistot syntyvät ihmisen toiminnan tuloksena. Tällöin on huomioitava ne tuotantoehdot, joiden puitteissa ja myötävaikutuksella aineisto on syntynyt. On eriteltävä aineiston tuottamistilanteita ja tutkijan vaikutusta aineiston syntyyn. (Mäkelä, 1990, 48-49.) Juhila (1993, 157) puhuu reunaehtokontekstista, jolla tarkoitetaan sitä esiyymmärrystä, jonka ehdoilla aineisto on tuotettu. Oma aineistoni

perustuu juridisen ja taloudellisen koulutuksen saaneiden tutkijoiden kirjoittamaan aineistoon, jonka avulla he omista lähtökohdistaan haluavat saada lukijansa vakuuttuneeksi kartellin olemassaolosta ja sen haittaa aiheuttaneista toimintavoista. Aineiston tuntomerkinä on vahva argumentointi, jossa reaali maailman tapahtumien tulkinnallinen luonne ja kielenkäyttöön perustuva diskursiivisuus ja tästä johtuva sosiaalinen kontingenssi halutaan häivyttää. Katson että reunaehtokonteksti on otettava huomioon sekä muodollisesti että sisällöllisesti, muodollisuudella tarkoitan oikeuden piirissä syntyneitä argumentaatio – ja esitystapoja ja sisällöllisellä reunaehdolla kyseiseen kartellitapaukseen sisältyviä yksityiskohtia ja pyrkimystä saada niillä lukija vakuuttuneeksi.

Olen myös perehtynyt markkinaoikeuden päätökseen (MO:441/07) asiassa, sekä yritysten ja Asfalttiliiton esittämiin vastineisiin Markkinaoikeudelle. Nämä ovat kuitenkin taustalla tukemassa ja antamassa raameja tutkimukselle ja analyysille, mutta en tutki näitä vastineita, markkinaoikeuden päätöstä tai sen perusteluita samalla tutkimusotteella kuin Kilpailuviraston esitystä. Ratkaisuni rajaa aineistoni Kilpailuviraston antamaan näkökulmaan, jonka hedelmällisyyden uskon välittyvän analyysin edetessä.

Kartellisoituminen alalla oli alkanut näytön perusteella jo vuonna 1994 ja näytön perusteella epäillyille yrityksille oli ollut tiedossa sen lainvastaisuus. Vastineissaan yritykset asettivatkin kiistanalaiseksi pääasiassa Kilpailuviraston tutkimusmenetelmät sekä todisteena käytetyn materiaalin hyväksyttävyyden oikeuden käynnin todisteena, koska se oli hankittu kiistanalaisin käytäntein esimerkiksi yllätystarkastuksilla tai puhelinkeskustelujen nauhoituksilla, joista toinen keskustelun osapuoli ei ollut tietoinen. Markkinaoikeudessa syytetyt kiistivät syyllisyyteensä kiellettyyn kilpailunrajoitukseen. (MO:441/07.)

Markkinaoikeus antoi tapauksessa päätöksen joulukuussa 2007, jossa todettiin kartellin toimineen osittain, mutta ei valtakunnallisesti, ja samalla sen päätöksen mukaisesti seuraamusmaksuja myös alennettiin. Markkinaoikeuden tuomiosta valittavat korkeimpaan hallinto-oikeuteen sekä Kilpailuvirasto että tuomitut asfalttirakennusyhtiöt, lukuun ottamatta Super Asfalttia ja toimialajärjestö Asfalttiliittoa (Helsingin Sanomat 9.4.2009).

Syyskuun lopulla 2009 korkein hallinto-oikeus antoi tapauksessa päätöksen, jossa Lemminkäinen velvoitettiin maksamaan 68 miljoonan euron seuraamussakko. Yhteensä kartelliin osallisille tahoille tuli korvattavaa 82,55 miljoonan euron edestä. Samalla päätöksellä myös hylättiin asfalttiyhtiöiden valitukset (Kilpailuvirasto, 2009) Taloudellista haittaa on aiheutunut pääosin valtiolle ja kunnille, jotka hakevat edelleen korvauksia kartelliyrityksiltä (YLE, 13.5.2011)

Kilpailuviraston tuottama esitys markkinaoikeudelle on vuodelta 2003. Dokumentti sisältää yhteensä 118 sivua. Alussa on tiivistelmä, jonka jälkeen esitellään asianosaiset: kiellettyyn kartelliin syyllisiksi epäillyt yritykset. Dokumentti jatkuu asian vireille tulon selvittelyllä sekä markkinoiden ja markkina-rakenteen toteamisella ja edelleen kartellin toiminnan kuvauksella. Tämän jälkeen siirrytään varsinaiseen näyttöön, joka koostuu todistajien kuulemisesta, asiakirjanäytöstä, puhelinkeskustelujen nauhoituksista ja taloudellisesta analyysistä.

Näyttöä seuraa tapauksen kilpailuoikeudellinen arviointi, kansantaloudellisen vahingon arviointi ja eriteltynä yritysten syyllisyyden arviointi sekä esitys seuraamusmaksun määräämisestä summineen. Kilpailuoikeudellisen arviointi sisältää niiden lainkohtien erittelyä, jonka perusteella seuraamusmaksu määritellään. Siinä myös vedotaan toiseen metsäkartellin tapaukseen, jossa Kilpailuneuvosto on antanut lausuman. Kappale 8.2 toistaa edellä esitettyjen todisteiden valossa ja nyt suhteutettuna edellä mainittuihin lakeihin vielä tiivistelmänä kartellin toimintakäytännöt ja niiden lainvastaisuuden.

Aineistoni on siis julkinen versio, josta on poistettu esimerkiksi yritysten salainen materiaali, joka käsittelee muun muassa yrityksen sisäisiä strategisia tunnuslukuja ja tiettyjä graafisia aineistoja. Tämä ei kuitenkaan ole ongelma tutkimukseni kannalta, sillä nykyisellään aineisto antaa aivan riittävän kuvan siitä millaista materiaalia virasto tuottaa tutkiessaan epäiltyä kartellitoimintaa. Kilpailuviraston tekemä taloudellinen analyysi ei muuta kertomuksen luonnetta, vaan antaa saman suuntaisen todistuksen yhdessä muun aineiston kanssa. Tämän julkisen version toimittaminen alkuperäisestä on tapahtunut mm. siten, että tietyistä kuvaajista on poistettu yrityssalaisuuden piiriin kuuluvia tietoja, lähinnä numeroita, mutta graafinen ulkoasu ja muuttujien sisältö on ymmärrettävissä ilman tarkkojakin lukuja (kts. esim. KiVi, 2003, 78). Taloudellisen kannattavuuden

analysoiminen on täten mahdotonta, mutta se ei heikennä mahdollisuutta tehdä aineistosta nimenomaan taloussosiologista tulkintaa.

Lopulta maallikolle avautuu varsin vakuuttava aineisto. Kilpailuvirastolla on osoittaa monen tyyppistä todistusta kartellin harjoittamisesta – niin taloudellista numeerista aineistoa kuin kartelliin liittyneiden yritysten johtohenkilöiden sekä kilpailevien yritysten urakkajohdon sosiaalisista suhteista sekä kertomuksia neuvotteluiden kulusta. Kilpailuviraston Ylijohtaja Matti Purasjoki onkin todennut, että erittäin vahvaa näyttöä on ”kottikärryllinen” (Helsingin Sanomat 1.4.2004).

4.2 Analyysin toteutus ja analyysimenetelmät

Analyysin pohjana on retorinen diskurssianalyysi, siitä miten kartelli ilmiönä kielellisesti tuotetaan. Retorinen analyysi jakautuu perinteisesti poetiikkaan, jonka kohteena on kielen metaforisuus, kielen kuvallisuus sekä toisaalta argumentaatioon, eli kielenkäytön strategioihin, joilla halutaan tiettyjä asiantiloja vakuuttaa yleisölle (Alasuutari, 1994, 155). Oma tutkimukseni kiinnittyy argumentatiivisen retoriikan alueelle, kuitenkin hyväksyen sen että poeettiset ratkaisut ovat osaltaan rakentamassa argumentaatiota.

Argumentaation tutkimuksessa keskeistä on yleisösuhte, toisin sanoen mikä on kyseessä olevassa tekstissä tai puheessa oletettu yleisö. Olennaista on myös niin sanottu esisopimus argumentin esittäjän ja tämän yleisön välillä. Esisopimuksen käsitteellä ymmärretään sitä, millaisilla ehdoilla puhuja ja yleisö hyväksyvät vakuuttavan esityksen. Esisopimuksella määritellään yhteiset *reaalisuuden* ja *arvostamisen* todellisuudet. Reaaliosella tarkoitetaan niitä keinoja, joilla hyväksytään todellisiksi tai ainakin todennäköisiksi argumentaation kohteena olevia asioita. *Arvostamisella* taas oletetusti yhteisiä jaettu arvoja. (Alasuutari, 1994, 155-156.) Esimerkiksi reaaliseksi hyväksytään yleisesti esimerkiksi yrityksen tiedot liikevaihdosta, sillä ehdolla että yritys tunnetaan luotettavaksi tällaisissa asioissa. Arvostamisella taas esimerkiksi yritysjohtajien jaettu yhteinen käsitys markkinamekanismin erehtymättömästä toimintavarmuudesta, silloin kun markkinamekanismin ei valtiovalta tai viranomaisstaho puutu.

Kilpailuvirasto epäilemättä pyrkii ehdottomaan totuudellisuuteen esityksessään. Ei ole kuitenkaan tutkimuksellisesti mielenkiintoinen seikka mitä tekstistä ilmenee, vaan se miten kertomus kartellista rakennetaan. Tämä on sosiaalisen konstruktionistinen näkökulma kielen ja maailman väliseen suhteeseen. Kielen käytöllä rakennetaan merkityksiä, eli sillä luodaan sosiaalista todellisuutta. Kielen käyttö ei ole vain todellisuuden kuvausta, vaan se on myös tekoja ja toimintaa – se on merkitysten rakentamista. (Suoninen, 2002, 18-19.) Asunnottomuutta käsitteleviä viranomaispuheenvuoroa analysoinut Kirsi Juhila (1993, 151) toteaaakin että viranomaisen puheenvuorot ovat yksioikoisuutensa vuoksi kiinnostavia. Valtasuhteiden analyysissä on kyse diskurssien hegemonisoitumisen prosessista, siitä miten hyväksytyjä puhetapoja rakennetaan ja uusinnetaan sosiaalisessa toiminnassa, jolloin on myös mahdollista ja toisinaan järkeväkin tarkastella diskurssien käyttöä aiottuna strategisena ratkaisuna, vaikka yleisesti diskurssianalyyssissä ei kiinnostus kytkeydykään diskurssien käyttäjien omiin intentioihin. (Jokinen & Juhila, 1993, 89-90.)

Diskurssianalyysi, ymmärrettynä laajasti valta- ja merkityssuhteiden analyysinä tarjoaa mahdollisuuden ymmärtää vallankäyttöä merkityksellistävien tekstien kautta. Diskurssit ovat puhetta, joka kiinnittyy sosiaalisiin asemiin ja valtasuhteisiin (Toivonen, 1999, 130). Arja Jokisen, Kirsi Juhilan ja Eero Suonisen ”Diskurssianalyysin aakkoset” painottaa sitä että diskurssianalyysiin ei ole mahdollista kirjoittaa oppikirjaa, joka johdonmukaisesti esittäisi analyysin etenemisen ja soveltamisen mallin, vaan tutkijan on itse kehitettävä ideoitaan ja omaa sovellustaan diskurssianalyyssistä (Jokinen, Juhila ja Suoninen, 1993, 13).

Valtaan ja valtasuhteisiin kiinnittyvän diskurssianalyysin keskeinen alue on argumentaation ja retoriikan tutkimus. Arja Jokinen (2002) esittelee vaikuttamaan pyrkivään puheen keinovalikoiman, joilla kertojan omaa positiota vahvistetaan ja vastaavasti heikennetään vasta-argumentaatiota. Analyysin ensimmäinen vaihe on tarkastella säännönmukaisuuksia, jotka yhdessä muodostavat jäsennetyn ja harkitun kertomuksen kartellista. Millä keinoilla Kilpailuvirasto pyrkii toteen näyttämään yritysten kilpailunrajoituslain vastaiset toimet. Tässä törmäsin ongelmaan, miten esittää havaintoja systemaattisesti. Esimerkiksi Alasuutari (1994) on ryhmitellyt raakahavaintoja metahavaintojen kategorioihin. Tällainen on mahdollista ja kätevää silloin kun sama metahavainto on yleistettävissä koko aineistossa (Alasuutari, 1994, 162-163). Lukiessani

kerta toisensa jälkeen aineistoa ja pohtiessa ratkaisuja joilla aineistoa eritellä, tietyt näkökulmat aineistosta nousivat väistämättä esiin. Tällaisia teemoja olivat markkina-käsitteen käyttäminen, kartellin aiheuttama yhteiskunnallinen haitta, kartelliepäilyyn liittyvät ja oikeudellisen tutkimusprosessin liikkeelle panevat syyt, toimiala-kohtaisuus eli onko asfalttialan erikoispiirteinä mahdollisesti lähtökohtaista kartelliherkkyyttä, kartellin organisoituneisuus, vakuuttavan todistamisen ongelmat, epäilyttävän toiminnan diskurssit sekä oikeudenkäynti tietoisena osallistumisena julkiseen keskusteluun.

4.3 Retoriset strategiat

Kartellitodistelu syntyy lukuisista kertomuksista, narratiiveista. Selkeimmin se on toki havaittavissa yksittäisten todistajien kertomuksina kartellin toiminnasta, mutta samalla tavoin esityksessä rakennetaan kokonais-narratiivi: esityksessä esimerkiksi käsitellään taloudellista analyysiä, tällöin muutokset esitetään historiallisina jatkumoina, ja niiden syinä ja perusteluina esitetään yritysten toimia siten että huomioidaan myös muut tapahtumat kyseisillä markkinoilla. Todistusaineiston kokoavat syyttäviviranomaiset rakentavat näin useasta tarinasta yhden, mahdollisimman dynaamisen ja aukottoman tarinan siitä ketkä tekivät mitä ja milloin, ja että lukijalle ei jää muuta mahdollisuutta kuin uskoa kertomuksen olevan tosi. Narratiivit on yksi oleellinen keino tuottaa vakuuttamiseen pyrkivään retoriikkaan uskottavuutta (kts. esim. Jokinen, 2002, 144-145).

Vakuuttamiseen pyrkivä argumentaatio pyrkii häivyttämään argumentin esittäjän oman intressin asiassa. Uskottavuutta lisää argumentaation etäännyttäminen esittäjän omista intresseistä (Jokinen, 2002, 133-135). Myös viranomaisella on omat intressit taistelussa resursseista, joita yhteiskunnassa on jaossa, sillä valtionhallinnon eri tahot käyvät kamppailua tulostavoitteiden saavuttamisesta ja yhteiskunnallisen vaikuttavuuden saavuttamiseksi julkistaloudessa (kts. Kangasharju, 2009 ja kriittisemmin Alasuutari, 2006 sekä Heiskala, 2010).

Puhujakategoria käytetään argumentaatiossa varsinkin silloin kun kyse on asiantuntijuudelle ominaisesta erityiskysymyksistä (Jokinen, 2002, 135-136). Katson kuitenkin oman työni kannalta että argumentaatiotilanne kyseisessä tapauksessa on

vahvasti sijoitettu etukäteen esisopimuksella sellaiseen institutionaaliseen kehykseen, että välittyvä puheavaruus ei sinänsä pyri vakuuttamaan ensisijaista yleisöä, eli markkinaoikeutta varsinaisesti puhujakategorisilla ratkaisuilla. Samoin konsensuksella (emt. 138-139) ja yleisesti hyväksytyyn mielipiteeseen vetoaminen oikeudellisessa tekstissä on harvinainen argumentaation keino. Toisaalta sen vaikutus vahvistaa konsensusta muiden yleisöjen edessä median kautta on mielestäni vahva. Luen tekstiä siitä näkökulmasta, että suuren huomion saanut kartellitapaus merkitsee moraalista opetusta yhteiskunnassa ja on näin ollen viesti vapaan kilpailun ja kilpailunrajoitussäätelyn tarpeellisuudesta.

Liittoutumisen asteen säätely on eräs keskeinen retorinen keino tuottaa vaikuttavaa ja uskottavaa tekstiä, onko esitys luonteeltaan raportoivaa vai esitetäänkö aktiivisia tulkintoja (Jokinen, 2002, 136-138). Aineistossa nousee esille Kilpailuvirastolle lausuntonsa antamien todistajien kertomukset, joita esitys referoi ja kommentoi. Kommentoinnissa ei varsinaisesti missään kohdin aseteta epäluulon alaiseksi todistelukertomuksia. Sen sijaan liittoutuminen kertojan kanssa epäilyn alaisia suuryrityksiä vastaan käy aineistosta ilmi :

”Kallion mukaan tilanne oli kuitenkin useimmiten se, että järjestelmä toimi mainiosti silloin, kun Lemminkäisen oli määrä saada jokin urakka. Sitä vastoin muissa tilanteissa Lemminkäisellä oli tapana aina sumuttaa tavalla taikka toisella.”
(KiVi,2003, 39)

Tässä Kilpailuvirasto liittoutuu Kallion, joka oli pienemmän asfalttiyrityksen Interasfaltin palveluksessa, kanssa. Kallio oli merkittävä todistaja asfalttikartellissa, hänellä on kokemusta kolmesta eri asfalttiyrityksestä ja hänen lausuntonsa käsittää yhteensä kuusi sivua aineistossani.

Merkityksiä luodaan ilmiöiden kategorisoimisella. Samalla liittäminen ilmiö kategoriaan on vallankäyttöä (Jokinen, 2002, 141-144). Esimerkiksi rikolliseksi toiminnaksi määrittäminen on voimakas ja vaikuttava diskursiivinen puhetapa. Vallankäyttöä on myös silloin, kun ilmiötä kategorisoidaan uudelleen. Uudelleen kategorisoinnin oikeuttamisesta on kyse hyvin pitkälle koko gradututkimukseni kokonaisuudessa, eli siitä miten vapaiden yrittäjien yhteistoiminnasta on määritelty lainvastainen yhteistyön muoto.

Yksityiskohdat ja yksityiskohtaiset narratiivit myös vakuuttavat lukijaa uskomaan kertomusta. Kertomuksen kannalta oleellisia kerronnallisia ratkaisuja ovat aukot – sanomatta jätetty, jossa annetaan lukijan tai tulkitsijalle mahdollisuus käyttää omaa tulkinnallista mielikuvitusta. (Jokinen, 2002, 144-145.) Toisaalta toisinaan kertomuksen tasoa nostetaan tarkoituksella – ei puhuta enää yksityiskohtaisia tietoja, vaan yleisen tason ilmiöistä tai toiminnasta. Yksityiskohtien ja suorien lainausten, esimerkiksi uhkausten suora siteeraaminen on aineistossani huomiota herättävä piirre, jolla pyritään vahvistamaan argumentaatiota vastapuolen kielletystä toiminnasta. On muistettava että kertojalla on valta joko nostaa yksityiskohtia esiin tilanteisesti tai kertoa yleisemmällä tasolla miten kartelli järjestäytyy. Esimerkiksi yksityiskohtaisen tiedon puute voi olla syynä eri ratkaisuihin kerronnassa.

Asian merkityksellisyyttä osoitetaan usein määrällistämisellä. Myös ei-numeerinen kvantifiointi ”paljon” tai ”erittäin merkittävä” ovat retorisia keinoja, joilla osoitetaan asiantilan merkittävyyttä omalle argumentaatiolle suotuisaksi. Kilpailuviraston materiaalissa tästä löytyy lukuisia esimerkkejä:

*”Kiellettyyn toimintaan syyllistyneillä yrityksillä on useimmilla **huomattavan suuri liikevaihto**, ja ne ovat olleet tietoisia toimintansa lainvastaisuudesta. Näillä perusteilla Kilpailuvirasto katsoo, että laissa säädetty **normaaliasteikko tulee ylittää seuraamusmaksua määrättäessä.**” (Kilpailuvirasto, 2003, 7)(Lihavointi, JY)*

Kielen metaforisuus vahvistaa argumentaatiota tai vastaavasti heikentää oletettua vastaargumentaatiota (Jokinen, 2002, 148-150). Metaforilla syntyy konnotaatioita, jotka otetaan annettuna vastaan, varsinkin arkipäiväiset konnotaatiot: ”markkinat pelästyvät”, ”markkinoille pääsyä estettiin” tai ”markkinat jaettiin”. Talouspuhe on toisaalta hyvin taloustieteen käsitteillä perusteltua, mutta toisaalta hyvin metaforista. Harald (2007) on käsitellyt markkinamekanismi –metaforan käyttöä, jossa talous esitellään mekaanisena ilmiönä. Tällöin talouden ongelmat ovat insinööritieteellä ratkaistavissa, eikä niitä tarvitse pohtia yhteiskunnallisina arvovalintoina. (Harald, 2007, 268-270.) Markkinoiden käsittehen sinänsä ei ole tarkoittanut enää vuosikymmeniin yksinomaan torimarkkina-ilmiötä. Se on käsite, jota mielellään käytetään yhdyssanan etu –tai takaliitteenä, samaan tapaan kuin esimerkiksi kulttuuri-sana (kts. Sulkunen, 1999,51).

Toistolla saadaan myös argumenttia vakuuttavammaksi. Toisto ei välttämättä ole aina retorisena keinona saman toistamista, vaan se voidaan ymmärtää myös uudelleen kontekstualisointia (Jokinen, 2002, 154). Esimerkiksi monet todistajalausunnot todistavat saman suuntaisesti, jonka jälkeen seuraa esityksessä tulkinta todistuksesta, minkä kilpailunrajoituslain kohdasta on kyse ja onko kyseessä yhden yrityksen toiminta ja edelleen mille aikajänteelle todistelu sitoutuu.

5. ANALYYSI

Kuten johdanto-luvussa esitin, tämän tutkimuksen tarkoitus on eritellä niitä tapoja joilla kilpailuviranomainen pyrkii todistamaan kartellin olemassaolon, saada tuomioistuimien vakuuttuneeksi yritysten käytäntöjen lainvastaisuudesta ja argumentoida uskottavasti myös suuren yleisön suuntaan – eli tarjota kertomus medialle, julistaa moraalinen opetus kansalaisille ja antaa merkitseviä viestejä markkinatoimijoille sekä päättäjille tieto siitä, että Kilpailuvirasto on tehnyt merkittävää työtä paljastaessaan taloudellisesti ja moraalisesti hyvin vahingollisen kartellin.

Millaista retoriikkaa ja argumentaatiota käytetään, kun kerrotaan kilpailuviraston omasta toimijuudesta, eli miten kertomuksen subjekti rakentuu, kartellista organisaationa joka ylläpitää kiellettyjä kilpailun rajoituksia ja pyrkii salaamaan viranomaisilta ja ostajataholta tämän yhteistyön.

5.1 Subjekti – Kilpailuvirasto tutkii, kertoo ja argumentoi

Esityskirjelmässä subjektin asema on erittäin varovainen. Kilpailuvirasto sekä tulkintoja tekevä kertojana että aktiivisena toimijana kertomuksessa tulee esille melko hienovaraisesti. Eri todistajalausuntojen jälkeen painotetaan tulkinnallisuutta, mikä tulee esiin esimerkiksi ilmaisuissa ”Kilpailuviraston johtopäätökset Kallion kertomuksesta” (KiVi, 2003,40) tai ”Kilpailuvirasto katsoo, että selvitys laskusta ei ole riittävän uskottava” (KiVi, 2003, 52).

Jokaisella kertomuksella on kertojansa, se on joko selkeästi eksplikoitu tai sitten se välittyy kertomuksen näkökulman kautta. Aleksis Kiven (1946) Seitsemässä veljeksessä on kertoja, joka toteaa ”ja tämä on niiden seitsemän veljen koto, joiden elämänvaiheita tässä nyt käyn kertoilemaan” Kertomuksen sankarina on kollektiivinen veljesjoukko. Aleksis Kivi ei kuitenkaan ole varsinaisesti tämä kertoja, eikä kukaan veljeksistä myöskään. Näin romaanilla on tekijä, kertoja ja sankari. Viranomaistekstissä kertoja, tekijät ja sankarit sekoittuvat. Kertoja on samaan aikaan tarinan sankari sekä toimija.

”Kilpailuvirasto ei usko, että kyseessä olisi vastineessa esitetty Lemminkäisellä tehtävä normaali markkinatilanneseuranta. Kilpailuvirasto toteaa, että Lemminkäiselle tehdyssä tarkastuksessa ei löytynyt yhtään vastaavanlaista seuranta-asiakirjaa, ei edes Pekka Tammen huoneesta. Tarkastuksessa ei löytynyt myöskään aluejohtajien tai piiripäälliköiden raportteja kilpailuseurannasta eikä minkäänlaisia arviolaskelmia kilpailijoiden katteista. Kaikkia näitä Kilpailijavirasto nimenomaisesti etsi tarkastuksella. Lemminkäinen ei myöskään vastineessaan selvittä, miksi Lemminkäinen on toukokuussa lähettänyt samaa vuotta koskevat ”kilpailijaseurannat” kilpailijalleen Skanskalle, tai miksi ne on toimitettu täydennettyinä työkauden loppupuolella uudestaan kilpailijalle. Kilpailuvirasto pitää Lemminkäisen selvitystä epäuskottavana, eikä sitä myöskään tue muu tarkastuksella löytynyt aineisto”. (Kivi, 2003, 47, lihavoinnit JY.)

Yllä mainitussa esimerkissä tulee hyvin esille Kilpailuviraston monivivahteinen rooli aktiivisena osallistujana. Se on aktiivinen toimija. Sen tekemät tarkastukset ovat olleet huolellisia, joissa viranomaiset ovat etsineet dokumentteja, jotka todistaisivat että kiellettyä tietojen vaihtoa ei ole harrastettu. Näitä dokumentteja ei kuitenkaan löytynyt tarkastuksessa - eikä edes myöhemmin epäilty yritys pystynyt niitä toimittamaan. Lukija voi päätellä että kertoja suhtautuu jopa ironisesti asiaan asettamalla lainausmerkkeihin kilpailijaseuranta -sanana. Tekstiin on jätetty tarkoituksella kysymys: miksi yritys on toimittanut kilpailijalleen seurantalomakkeen, jonka kilpailija täytettynä palauttanut. Kysymyksen jättäminen avoimeksi herättää lukijan mielenkiinnon. Tekstin lukijan oman mielikuvituksen varaan jää miten hän täyttää tämän kertomuksellisen aukon. Joka tapauksessa avoimen kysymyksen jättäminen ja sen täyttämisen salliminen lukijalle on sinänsä tehokas keino tuottaa retorisesti vahvaa tekstiä (kts. Jokinen, 2002, 144-145).

Tulkitsen näin ollen että Kilpailuviraston rooli tekstissä jakautuu neljään erilaiseen toimijamalliin aktiivisuustason mukaan. Lähtökohtaisesti Kilpailuvirasto on *raportoija*, joka kuvailee todellisuutta, jolloin sen oma aktiivisuus ei tule esille, kyse on lähinnä markkinaympäristön seuraamisesta. Seuraavalla tasolla virasto esiintyy *tulkitsijana*, jolloin toimintaa kuvataan voimakkaammin ja suhteutetaan lainsäädäntöön. Kolmantena Kilpailuvirasto esiintyy aktiivisena toimijana ja *selvittäjänä*, joka tekee tarkastuksia yrityksiin ja tällöin sillä on vaikutusta myös markkinatilanteen kannalta. Aktiiviset tarkastukset vaikeuttavat kartellien harjoittamista. Neljäs esiin nouseva toimijatyyppe on

Kilpailuvirasto *määrittelyvallankäyttäjänä*, jolla on valta, kyky ja rohkeus oikeusjärjestelmän kontekstissa määritellä laittoman ja laillisen toiminnan rajat sekä ehdottaa tuntuvat seuraamusmaksut.

Tekstin tasolla Kilpailuvirasto on siis raportoiija, joka huomio ja toteaa erilaisia kartelliin viittaavia ilmiöitä. Seuraavassa on kyseessä aineisto, joka todistaa aiheettomasta laskusta, jonka tarkoitus on ollut tasata kartellituloja:

”Asfaltti-Tekran nykyisin omistava Skanska katsoo vastineessaan, että pölysuodattimen hankintahinta on noin miljoona markkaa ja käyttökulut ovat korkeat. Vuokrahinta on Skanskan käyttämien taloudellisten kriteerien alarajalla.

(...)

Rudus Asfaltilla ei ole tietoa laskun taustoista. Sillä ei ole ollut aihetta epäillä, että laskujen kirjauksessa olisi ollut ongelmia.”. (KiVi, 2003, 51.)

Kerrontatyylillä on toteavaa ja siinä raportoidaan se, mitä on saatu tietää yrityksiltä. Myöskään mitään erityisiä argumentatiivisia ja hyökkäviä keinoja ei tekstissä käytetä.

Aktiivisuustaso nousee, kun Kilpailuvirasto esittää edellä kuvatusta tulokannan:

*”Kilpailuvirasto **katsoo**, että selvitys laskusta ei ole riittävän uskottava. Asfalttinieliön liikevoitto ([] mk vuonna 1999) huomioon ottaen [] markan ylimääräinen maksuerä **pelkästään koneen varallaolosta** on varsin suuri ja **liiketaloudellisesti epäuskottava**. Tätä vahvistaa se seikka, että konetta ei olisi edes pystytty nopeasti ottamaan käyttöön asfalttinieliön työmaalla sähkölaitteiden epäsopivuuden takia. Asfaltti-Tekralla vuonna 1999 töissä ollut Jarmo Sikanen on vahvistanut Kilpailuvirastolle, että kyseinen lasku tehtiin kartellitilien tasaamiseksi, eli kyseessä on niin sanottu ”aiheeton lasku”. Sikanen antoi itse laskutustiedot sihteerille, joka laati laskun.” (KiVi, 2003, 51.) (Lihavoinnit, JY, Liiketaloudellisten summien poistot KiVi.)*

Tässä tapauksessa kolme erilaista näkökulmaa vahvistaa Kilpailuviraston näkemystä. Ensinnäkin liiketaloudellisesti epäedullinen kauppa kilpailijan kanssa, toiseksi tekninen yhteensopimattomuus yrityksen muun laitteiston kanssa sekä vielä todistajan lausunto

asiasta vakuuttavat lukijaa kartellin olemassaolosta ja aiheettomien laskujen käytöstä tilien tasaamiseksi. Erityisesti teknisiin yksityiskohtiin huomion kiinnittäminen tuottaa uuden näkökulman Kilpailuviraston toimintaan nimenomaan asiantuntijuuden välittymisen tasolla. Teksti argumentoi myös siten että Kilpailuvirastolla on vahva ymmärrys myös asfalttiliiketoiminnan erityispiirteistä tekniselläkin tasolla. Kilpailuvirasto pyrkii vakuuttamaan lukijan omalla asiantuntemuksellaan. Taloudellisen ja juridisen asiantuntemuksen ohien liittyy myös tekninen asiantuntemus. Viranomaisen argumentaatiosta tulee näin entistä vakuuttavampi ja kokonaisvaltaisempi.

Kolmas toimijatyypin Kilpailuvirastolla on aktiivisen toimijan ja selvittäjän. Tarkastukset ja erilaiset selvitykset kertovat kilpailuviranomaisen aktiivisuudesta ja korostavat toiminnallista puolta.

”Kilpailuviraston tutkittavaksi tulleiden tapausten ja muiden asfalttialalta tulleiden yhteydenottojen perusteella Kilpailuvirastolla oli vuoden 2002 alussa riittävästi perusteita epäilyille siitä, että asfalttialalla saatetaan harjoittaa kilpailunrajoituksista annetun lain (480/92) vastaista toimintaa. Tämän selvittämiseksi Kilpailuvirasto teki 7.- 8.3.2002 tarkastuksia useisiin alan yrityksiin. Tutkimustensa edetessä virasto teki vielä lisää tarkastuksia”. (KiVi, 2003, 13.) (Lihavoinnit, JY)

Lukija voi päätellä että tutkittavia tapauksia on lukuisia ja niiden pohjalta Kilpailuvirasto tekee johtopäätöksen laajamittaisen kartellin selvittämisestä. Tarkastuksien sisällöstä ei kuitenkaan sen tarkemmin kerrota. Myöhemmin tulee esille niiden perinpohjaisuus. Esimerkiksi Kilpailuvirasto on kopioinut henkilökohtaisia kalentereita (kts. KiVi, 2003, 64-65), joilla osoitetaan kilpailevien yritysten yhtäaikaiset tapaamiset samassa paikassa.

Neljäntenä toimijuuden muotona Kilpailuvirasto on aktiivinen määrittelyvallankäyttäjä. Sen kilpailuoikeudellinen asiantuntijarooli myös velvoittaa sen määrittelemään esityksessään hyväksyttävän ja ei-hyväksyttävän yhteistyön rajoja. Yritysten välinen yhteistyö ja sopimukset voivat olla hyvin tulkinnanvaraisia. Tietojen vaihto kilpailijoiden kesken ja toimialaliiton tuella voidaan tulkita toisaalta koko alaa hyödyttävänä toimintana, mutta toisaalta sen vaikutus saattaa olla kuluttajalle haitallinen. Kehitystä tapahtuu koko ajan sekä markkinoilla että siinä miten yritykset toimivat markkinoilla ja millä tavalla ne

varustautuvat kilpailuun. Tällöin myös Kilpailuviraston tulee olla jatkuvasti valppaana tarkastelemaan ja määrittelemään laillisen ja laittoman yhteistyön muotoja.

”On todennäköistä, että Lemminkäinen on käyttänyt saamiaan yrityskohtaisia tietoja hyväkseen kilpailustrategian suunnittelussa ja kartellineuvotteluissa Interbetonin kanssa.

Esitetty osoittaa, että Asfalttiliitto on välittänyt jäsenilleen yrityskohtaista, liikesalaisuudeksi luokiteltavaa tietoa toisista jäsenyrityksistä. Esitetty osoittaa myös, että Lemminkäinen on ollut osallisena tietojenvaihdossa vastaanottamalla kilpailijoiden tietoja. Asfalttiliitto ja Lemminkäinen ovat syyllistyneet kilpailunrajoituslain 6 §:n kieltämään kilpailun rajoittamiseen”. (Kivi, 2003,62.)

Kartellille laissa määritellyt tuntomerkit ovat hyvin tulkinnanvaraisia. Erialaisten yhteistyömuotojen tai sellaisiin viittaavien tulkinta vaatii vahvaa ammattitaitoa, sillä ilmiöitä tulkitaan nimenomaan oikeudellisessa järjestelmässä laillisen ja laittoman koodin mukaisesti. Liikesalaisuuksien kertominen kilpailijalle sekä tällaisen tiedon vastaanottaminen katsotaan myös laittomaksi kartellitoiminnaksi. Kilpailuvirasto käyttää tällöin valtaansa kategorisoida yritysten toimia nimenomaan oikeuden kaksikoodisessa järjestelmässä.

Kilpailuvirasto on niukkasanainen siitä miten he saivat tietoa mahdollisesta kartellista. Asian vireilletulo koostuu kolmesta erillisestä tarinasta. (KiVi, 2003, 12.). Ensimmäinen on lyhyt toteamus, jonka mukaan vuoden 2002 alussa virastolla oli ”riittävästi perusteita epäilyille” ja josta seurasi kaksi päivää kestäneitä tarkastuksia. Toinen on kertomus siitä, että virasto lähetti esitysluonnoksen epäilyn alaisille yrityksille, jolta se odotti vastinetta. Kolmas narratiivi on lyhyt viittaus siihen, että kilpailuviranomaiset Ruotsissa ja Norjassa olivat saaneet myös selville asfalttialan kartellin ja jonka vieneet oikeuden ratkaistavaksi omissa maissaan, mikä viittaa kilpailuviranomaisten omaa valppauteen ja kansainvälisen kehityksen seuraamiseen.

”Kilpailuviraston tutkittavaksi tulleiden tapausten ja muiden asfalttialalta tulleiden yhteydenottojen perusteella Kilpailuvirastolla oli vuoden 2002 alussa riittävästi perusteita epäilyille...” (KiVi, 2003, 12).

Kilpailunrajoituslain perusteella ei erikseen Kilpailuviraston tarvitse osoittaa tutkittavan kartellin haitallisuutta. Kilpailuvirasto toteaa tämän omassa erillisessä kappaleessa ”10 Kartellin vahingolliset vaikutukset”. (KiVi, 2003, 101-102). Kappaleessa esitellään asfalttialan yleistä kehitystä ja materiaalina käytetään sekä kartelliin osallistuneelta yritykseltä saatua muistiota että julkisten asfalttipalvelujen ostajien pöytäkirjoja, joissa todetaan hinnan kehitys ja sen vaikutus kysyntään, eli kuntien kiinnostukseen uusiin urakoihin.

Kilpailuvirasto myös asettaa tekstin lomaan Asfalttiliiton internet-sivustolta poimitun vaatimuksen, jossa esitetään huoli Suomen tiestön kunnosta:

”...asiantuntijoiden mukaan kestopäällysteiden uusimiskierron tulee olla 8-10 vuotta ja kevytpäällystysten teiden 12-14 vuotta. Jotta tähän päästäisiin, tulisi vuotuinen päällystämistarve olla 4 400 km vuodessa.” (KiVi, 2003, 103.)

Tekstin tulkinnassa on kaksi vaihtoehtoa, joko Asfalttiliiton kanta huomioidaan tässä asiantuntija-kannanottona siihen että valtio ja kunnat eivät budjetoit tarpeeksi ja päästävät tiet huonoon kuntoon. Toisaalta Asfalttiliitto taas on myös kartelliepäilty, jonka lausunto voidaan ottaa todisteena siitä, miten kartelli toimii epäeettisesti, ellei suorastaan törkeästi vaatiessaan kielletylle yhteistoiminnalle lisää veronmaksajien rahoittamaa työtä. Ja näin Asfalttiliitto käyttää samalla asiantuntijavaltaansa, joka tietenkin toimialaliitolle edunvalvonnassa kuuluu.

*”Jos lähdetään siitä **varovaisesta olettamuksesta**, että asfalttiyhtiöt ovat kartellin avulla pitäneet tekemiensä urakoiden hintatasoa keskimäärin 10% korkeammalla tasolla kilpailutilanteeseen verrattuna, ovat **jo vuodessa kertyvät taloudelliset vahingot huomattavia**...Kartellin aiheuttamat kumulatiiviset tappiot yksityisille ja julkisille asiakkaille ovat siis olleet suuruudeltaan **erittäin merkittäviä**. Kartellin yhteiskunnallista haitallisuutta lisää huomattavasti se, että yli puolet markkinoiden kysynnästä on **julkista kysyntää**”.* (Kivi, 2003 103). (Lihavointi, JY)

Esimerkissä argumentoidaan käyttämällä kvantifiointia. Laskelma perustuu *varovaiseen* olettamukseen. Tällä halutaan osoittaa että viranomaisen laskee alakanttiin - lukija voi näin ollen olettaa että todellisuus on jotain paljon suurempi. Urakkahinnan oletetaan

olevan 10% korkeampi kuin ilman kartellijärjestelyä. Prosenttimäärä sinänsä ei herätä epäilystä, vaan argumentointia jatketaan ilmauksilla jotka voimistavat merkityksiä. Tappiot ja *taloudelliset vahingot* ovat yksityisille ja julkisille asiakkaille ”*huomattavia*” ja ”*erittäin merkittäviä*”. Retoriikkaa tehostava näkökulma on myös se, että kartellihinnoittelu on yhteiskunnallisesti erityisen haitallista silloin, kun kysyntä on julkista. Valtion ja kuntien asfaltointitoimet rahoitetaan verovaroin ja hinnannuutokset ovat näin suoraan vaikuttamassa valtion ja kuntien talouteen.

5.2 Kartelli ilmiönä ja toimintamallina

Kilpailuvirasto käsittelee esityksessään varsin paljon kartellille otollisia olosuhteita. Asfalttialaa voidaan pitää otollisena alana kartellille, Hjerppe (1979) esittää puunjalostusteollisuudesta esimerkkinä standardisoidut massatuotteet, harvalukuiset tuotantoyksiköt, suuret perustamiskustannukset sekä markkina-alue, jota voidaan pitää homogeenisena (ostajana toiminut julkinen sektori, pääasiassa kunnat) – ovat kaikki elementtejä, jotka mahdollistavat kartellin perustamisen, tehokkaan toiminnan ja ylläpitämisen ilman paljastumista. Kartelli on siis ollut ”helppo” luoda todellisuudessa, joten muun todistelun perusteella se osoitetaan välttämättömyydeksi kertomuksessa. Asfalttialan erityinen kartellialttius toimii osana muuta kertomusta, se nähdäkseni luo todistelukertomukselle pohjan, jolla on tosiasiapuheen kaltaista voimaa merkityksellistää toimintoja nimenomaan kartellin kategoriaan kuuluviksi (vrt. Jokinen, 2002,140-141).

Luottamus ja verkostoituminen koetaan nyky-yhteiskunnan keskusteluissa positiivisiksi seikoiksi. Asfalttikartellin tapauksessa kuitenkin näyttää siltä, että verkostoitumisessa ei ole niinkään kyse luottamuksesta, vaan painostuksesta, uhkailusta ja kiristämisestä:

”Kokko teki selväksi, että on erittäin vaikea ottaa joltain kartellin jäseneltä pois tonneja ja antaa ne jollekin toiselle. Yhteisymmärrystä ei saavutettu. Heikkilän lähtiessä tapaamisesta Kokko sanoi hänelle, että ulkona odottaa vihamiehiä ja kovissa liemissä keitettyjä henkilöitä.” (KiVi, 2003, 30.)

Aineistossa ei löydy todisteita väkivallan käytöstä, mutta uhkailu on tulkittavissa nimenomaan terveyteen kohdistuvana uhkauksena – vaikkakin on mahdollista että

kyseinen uhkaus kohdistui myös liiketoiminnan harjoittamisen mahdollisuuksiin. Sen kummempaa tulkintaa Kilpailuvirasto ei asiasta tee. Tämä on tietenkin strateginen valinta myös Kilpailuviraston syytteessä myös tässä viranomaisen jättää aukon, jonka lukija täyttää omalla mielikuvituksellaan.

Toisaalta kuitenkin aiheettomat kirjoitetut laskut (kts. esim. MO, 2007, 3) ja niiden maksaminen sinänsä viestivät vakiintunutta luottamuksesta toisiin kartelliyrityksiin. Kartelli käytti tällaisia aiheettomia laskuja, jos sovitut tavoitteet eivät täytyneetkään ja jakoa täytyi korvata muuten toiselle kartellin jäsenelle. Maksaminen on osoitus siitä, että järjestely on ollut hyvin vakiintunutta, joten maksava yritys tiesi myös saaneensa vastaavan hyödyn aiemmin.

Kartellin toimintaan viitataan Kilpailuviraston esityksen tiivistelmä-luvussa:

”Järjestelmään kuului edelleen, että pienemmille yrittäjille oli ennalta annettu tietty, vuosittainen määrä tonneja/neliöitä, jonka ne saivat tehdä. Niiden yksittäisiä urakkakohteita rajoitettiin joko neliömäärän perusteella tai sulkemalla tietyt asiakkaat pienten yritysten toiminnan ulkopuolelle.” (KiVi, 2003,5).

Kartellin todetaan olleen *järjestelmä*, mikä viittaa vahvaan organisoitumiseen ja siihen, että jokainen yritys ja niiden päättävät toimijat tunsivat pelin hengen. Järjestelmän uhriksi joutuivat myös pienet yritykset, joiden ei auttanut muu kuin hyväksyä asfalttialan sisäisen logiikan, jonka järjestelmä oli itselleen luonut. Myöhemmin tämän järjestelmän takaa paljastetaan sitten isot asfalttiyritykset.

Kilpailuvirasto haluaa esityksessään langettaa pitkän tumman varjon kartelliyritysten toiminnalle. Epäilyksen alaiseksi saattaminen ja toiminnan epämääräistäminen on eräs strategia, jolla luodaan vaikutelma siitä että salattavaa ja päivän valoa kestäväntä tietoa on ollut liikkeellä:

*”Toinen tapaaminen oli Turussa, koska Blomberg asui siellä. Blomberg haki Alasen autolla hotellilta, ja he **ajelivat ympäriinsä ja juttelivat samalla**. Molemmissa tapaamisissa käsiteltiin kartelliasioita. Lisäksi Alanen ja Blomberg ovat monia vuosia istuneet Asfalttiliiton hallituksissa yhtä aikaa ja tavanneet hallituksen*

kokouksissa, illanistujaisissa ja liiton tapahtumissa monia kertoja.” (KiVi, 2003, 25).

Tapahtumien raportoinnin tapa muistuttaa dekkaria tai mafia-elokuvan juonikertomusta. Keskustelujen sisällöstä ei sinänsä kerrota mitään, mutta toiminta puetaan mielikuvitusta virittävään kontekstiin. Hotellit, illanistujaiset ja epämääräinen ympäriinsä autolla ajeleminen eivät viittaa rehelliseen toimintaan. Argumentatiivisena aseena poiminta kiinnittyy omaa näkemystä puolustavaan ja vastustajan argumentaatiota heikentävään strategiaan. Vastustajasta ja sen toiminnasta ja argumenteista rakennetaan olkinukke, jonka on helppoa ampua alas omalla argumentoinnilla ja luonnollisesti myös retorisilla ratkaisuilla (Jokinen, 1999, 130-131). Kuvaus perustuu enemmän oikeuden ymmärtämälle oikea/väärä -dikotomialle kuin taloudelliselle tulkinnalle, vaikka teot tapahtuvatkin yritysympäristössä ja vaikuttimena on taloudellinen menestys kuin moraalinen tai rehellisyys.

Toisaalta tulkitsemalla tällaiseen epämääräiseen toimintaan viittaamisella on myös riskinsä. Nimittäin siten, että lukijalle syntyy kuva että tutkivalla subjektilla ei ole tarkkaa tietoa, vaan että tarkoituksellisesti häivytetään yksityiskohtaisuutta. Tämä on kuitenkin ymmärrettävää, sillä Kilpailuvirasto haluaa ottaa kertomukseensa vain faktan joka vahvistaa kartelliäpäilyä.

Kartellitoiminta on luonteeltaan jatkuvaa, jossa samoja yhteydenottoja ja neuvotteluja toistetaan yhä uudelleen. Kilpailuvirasto näin ollen voi valita näyttöönään paljon samankaltaisia tapahtumia, jotka nostavat epäilyttävän toiminnan todennäköisyyttä. Argumentatiivisena strategiana toistolla vahvistetaan viestiä. Sama argumentti uudessa kontekstissa tekee ilmiöstä todennäköisemmän ja lisää neutraliteettia. Todistajanlausunnot muodostava ketjun. Jokaisen erillisen näytön jälkeen todetaan, mitä on kyseisestä tapahtuman kuvauksesta pääteltävissä ja millaista kiellettyä kilpailunrajoituksen tunnusmerkistöä tapaus edustaa eli:

*”Kilpailuviraston käsityksen mukaan kyseinen telefaksi tukee esitettyä kartellikuviota. Vaikka Valtatie ei osallistunut tarjouskilpailuun, sillä oli sovittujen jakojen toteuttamiseksi intressi varmistaa urakan meneminen oikealle yritykselle.
(...)*

Asiakirja osoittaa, että mainitut yritykset ovat syyllistyneet kilpailunrajoituslain 5 §:ssä kiellettyyn kilpailun rajoittamiseen.” (KiVi, 2003, 55.)

Tietenkin kyseessä on myös oikeudellisen tekstin tapa antaa eksplikoitua tulkintaa tapahtuneesta yhdistettynä lainsäädännön tulkintaan, sillä tosiasia-perustelua seuraa juridinen perustelu. Kuitenkin toistolla voidaan näin vahvistaa näyttöä.

Yritykset pyrkivät salaamaan kartellin olemassaolon ja estämään Kilpailuvirastoa saavuttamasta tietoa kartellin olemassaolosta, sen toimintatavoista ja järjestelmällisyydestä. Kartelliyritysten toiminta tulee mielenkiintoiseksi siinä tilanteessa kun niille on selvinnyt että Kilpailuvirasto on saanut vihiä mahdollisesta kilpailunrajoituksesta ja aloittanut esitutkinnan. Tällöin yritysten intressissä on salata kartellin toiminta. Kilpailuvirasto osoittaa että sen toimintaa on tarkoituksella vaikeutettu tuhoamalla asiakirjamateriaalia.

*”Kallion käsityksen mukaan kartelli toimi yhä vuonna 2003, mutta **korostetun varovaisesti**. Ainakin isoimmissa kartelliin osallisissa yrityksissä olisi Kallion mukaan suoritettu **perusteellinen asiakirjojen puhdistus** siinä vaiheessa, kun Ruotsin kartelliepäilystä alkoi tihkua tietoa”. (KiVi, 2003, 33.)*

Edellä oleva näyte on erään todistajan kertomuksen referaatti. Kilpailuvirasto puolustautuu mahdollisen näytön riittämättömyyttä vastaan sillä, että osalliset yritykset ovat suorittaneet todisteiden tietoista tuhoamista. Tiedon saanti vuoden 2003 ja sen jälkeiseltä ajalta on mahdotonta, koska asiakirjat oli ”puhdistettu” ”perusteellisesti”. Näillä ilmauksilla, jotka viittaavat totaaliseen tietojen hävittämiseen vahvistetaan argumentaatiota siitä, että kartelliyritysten toiminta on säännönmukaista, tarkoituksellista ja ennen kaikkea epäillyt yritykset tiesivät toimineensa lainvastaisesti.

”Yhtiöt tiesivät ennen Kilpailuviraston tekemiä tarkastuksia, että Kilpailuviranomaiset sekä Ruotsissa että Norjassa tutkivat vastaavaa asiaa ja osasivat siten varautua mahdolliseen tarkastukseen. Esimerkiksi Lemminkäisellä asianajotoimisto oli tehnyt kilpailuviranomaisen toimitusta simuloivan tarkastuksen ennen Kilpailuviraston maaliskuussa 2002 tekemiä tarkastuksia” (KiVi, 2003, 93.)

Yritysten toimintatapoja saatetaan selkeästi epäilyksen alaiseksi. Aiemmin esitettyyn tosiasiatodistelun jälkeen todetaan näytön arvioinnissa tehdään johtopäätöksiä lainsäädännön näkökulmasta. Kilpailuviraston tulkinta - ja argumentaatiotaito on tässä vaiheessa ratkaisevaa. Osuvalla argumentaatiolla varaudutaan myös vastakritiikkiin. Kyseinen luku käsittelee huomattavan paljon näytön hankinnan ongelmia. Tähän epäkohtaan myös ovat kartelliyritykset kohdistaneet iskunsa omassa vastineessaan. Markkinaoikeudelle jättämässään vastineessa muun muassa Sata-Asfaltti esittää että Kilpailuvirastolla on asiassa velvollisuus esittää ns. ”Täysi näyttö”, ja vastineessa Sata-Asfaltti toteaa myös että ”Näytön hankkimisen vaikeus ei ole peruste alentaa Kilpailuviraston näyttötaakkaa asiassa.” (MO, 2007, 23).

Kilpailuvirasto esittää myös useassa kohdin, että sen omat asfalttialan tutkimukset ovat johtaneet kilpailun lisääntymiseen ja hintojen laskuun. Toisaalta samaan aikaan on alalle tullut uusia toimijoita alalle, kun Tieliikelaitos ja Suomen Laatu-asfaltti ovat laajentaneet toimintaansa. (KiVi, 2003, 102.) Kartelliepäily paitsi vaikuttaa alalla olevien yritysten toimintaan, myös tuo uusia yrittäjiä ennestään tukkoiseksi koetulle alalle, mikä itsessään saattaa vaikuttaa esimerkiksi hintatasoon alentavasti.

*”Kallio oli vuoden 2000 syksyllä (3.8.2000) suututtuaan kartellitoimintaan sanonut Valtatien Peltomäelle puhelimesta ensin suoraan mielipiteensä ja sen jälkeen, **hieman** pelästyttämistarkoituksessa, että hän nauhoitti puhelun. Noin 15 minuuttia myöhemmin Kokkonen soitti Kalliolle asiasta, koska Antero Blomberg oli soittanut Kokkoselle. Tammi, Mänttari ja Peltomäki olivat asian takia tulleet Tampereelle ja tivanneet Kalliolta lukuisia kertoja, pitikö oikeasti paikkaansa, että hän oli jotakin nauhoittanut. Kallio oli **totuudenmukaisesti** kieltänyt. Mänttari oli sanonut Kalliolle hyvin selkeästi, että **”se olisikin sitten viimeinen tekosi”**.” (KiVi, 2003, 39.) (Lihavointi, JY)*

Kartellin paljastumisen pelko oli yrityksissä voimakas. Kartelli oli kohdellut kaltoin pienempiä yrityksiä asfalttimarkkinoilla. Tyytymättömyys lisää epävarmuutta kartellitoiminnan jatkoon suhteen, koska potentiaalisia ilmiantajia on enemmän. Yllä olevassa katkelmassa on tilanne kärjistynyt ja se on myös todistusvoimainen tapahtumakuvaus, joita lukija voi ymmärtää tapahtuneen useita. Katkelmasta tulee esille myös kartellin voimakkuus ja organisoituneisuus. Kilpailuviraston argumentaatiolle on

edullista rakentaa kokonaiskuvaa kartellista organisoituneena, häikäilemättömänä ja vaarallisena. Se että voimakas uhkaus on kirjattu mukaan todistajanlausuntoon vahvistaa kuvaa järjestäytyneestä ja mahdollisesti jopa väkivaltaan valmiista organisaatiosta. Kuitenkaan Kilpailuvirasto ei eksplikoi sen tarkemmin uhan muotojen mahdollisuuksia, esimerkiksi olisiko kartellin antama sanktio taloudellinen vai kohdistuisiko se henkeen. Aukon jättäminen tarjoaa lukijan mielikuvitukselle vaihtoehtoja. Ääri-ilmaisujen käyttö tai vastaavasti lievennysten käyttö on myös huomiota herättävää (kts. esim. Jokinen, 2002, 150-152). Kilpailuviraston oman todistajan, eli Kallion ”lievä pelästyttämistarkoitus” ja ”totuudenmukaisuus” ja vastaavasti kartelliin kuuluneen Mänttärin ”hyvin selkeästi” ilmaistu uhkaus nostavat esille viranomaisen liittoutumisen kartellia vastaan todistavan Kallion kanssa.

Vaikka tapahtumat sinänsä ovat liiketoiminnan ja rahatalouden piirissä, ne irrotetaan siitä oikeudelliseen järjestelmään ja näin ollen tekoja tulkitaan nimenomaan oikeudellisesta näkökulmasta. Uhkailu, tietojen vaihto tai sopimukset ovat oikeudellisesti tulkittavia seikkoja, jotka oikeusjärjestelmä kykenee prosessoimaan omalla oikea/väärä - dikotomialla. Taloudellisen järjestelmän funktio tulee esiin oikeuden kautta, vaikka oikeudelliseen funktioon vedotaankin vasta luvussa, jossa näyttöä peilataan suhteessa kilpailunrajoituslakiin.

Kartellitoiminnasta syytetyt yritykset vetoavat nimenomaan oikeusteknisiin yksityiskohtiin, kuten Kilpailuviraston mahdolliset menettelytapavirheet todistusaineiston hankinnassa. Yritykset kiistävät syyllisyytensä, mutta heidän argumentaationsa hyökkää nimenomaan kilpailuviranomaisen käyttämiä menettelytapoja vastaan. Menettelytapavirheenä Lemminkäinen nostaa esiin muun muassa tasapuolisen kuulemisvelvoitteen huomiotta jättämisen (MO, 2007.)

Kartelliepäilyn syntyessä ja kun yritykset olivat saaneet ensimmäiset tiedot paljastumisestaan, myös asfaltti-alan hinnoittelu laski vuosina 2003 merkittävästi – ala oli ”tervehtynyt”:

”Kartellitutkimusten aloittamisen jälkeen on päällystysmarkkinoille ilmaantunut lisää kilpailua Tieliikelaitoksen lisättyä tuotantoaan kilpailluilla markkinoilla samalla kun sen Tiehallinnolta saamat neuvottelu-urakat ovat vähentyneet ja

nyttemmin loppuneet. Markkinoille on tullut myös uusi toimija Suomen Laatuasfaltti. Kilpailuviraston saamien tietojen mukaan esimerkiksi Hämeen tiepiirin alueella eri tyyppisten urakoiden hinnat ovat laskeneet 15 – 20 % kahtena vuotena peräkkäin – sekä alueella 2002 että vuonna 2003. Näiden tietojen perusteella hinnat ovat siis laskeneet Hämeen tiepiirin alueella yhteensä noin 30-35% kahden vuoden aikana”. (KiVi, 2003,103.)(Lihavoinnit, JY)

Tieliikelaitoksen ja Tiehallinnon yhteistoiminnan vähentymisellä viitataan toiseen kilpailuperiaatteeseen, joka katsotaan edulliseksi: julkinen tuotanto ja julkisten ostopalveluiden markkinaosuus on pienentynyt. Uuden toimijan mukaantulo on osoitus siitä, että markkinoille tulon esteet, joita asfalttialallakin teknisesti ja taloudellisesti on paljon, ovat vähentyneet. Hintojen lasku on osoitus siitä, että kartellin toiminta on päättynyt ja että Kilpailuvirasto on päässyt tavoitteeseen ja voittanut taistelun.

6. ANALYYSIN YHTEENVETO

”—*se on rikos yhteiskuntaa kohtaan, heillä on ollut kädet syvällä veronmaksajien taskussa*”
Kilpailuviraston ylijohtaja Martti Purasjoki, HS 1.4.2004.

Kartelli on taloudellinen ilmiö, jonka aiottuna tarkoituksena on saavuttaa taloudellista hyötyä. Kartellitoiminta on syntynyt taloudellisen funktiojärjestelmän piirissä. Luhmannin käsitteitä käyttäen kuitenkin voidaan todeta, että kartelli on saanut myös resonanssi-vaikutuksen ennen kaikkea oikeuden ja politiikan funktiojärjestelmistä. Tieteen funktiojärjestelmässä kartelleja on hegemonisesti tulkittu oikeustaloustieteen pohjalta.

Teoreettisessa osiossa mainitsemani Dobbinin (2004) amerikkalaisen kartellijärjestelmän kukistumista mukaillen tulkitsen seuraavassa kartellia kertomuksena. Kilpailuviraston *vallankäyttö* perustuu *institutionaaliseen* lainsäädännölliseen järjestykseen. Yhteistyö ja sopiminen ovat *kognitiivisella* tasolla positiivisia ilmiöitä, joiden nimeen vannotaan yhteiskunnassa myös kartellien ulkopuolella. Kartellit on nähtävissä näin ollen rationaalisen toimimisen mallina, jolla siihen osalliset saavuttavat hyviä tuloksia. Samoin yhteiskunnallinen kehitys, joka on suhtautunut kartelleihin hyväksyen ne, edesauttaa kartellitoiminnan syntymisessä, vaikkakin se sittemmin olisi luokiteltu kielletyksi. Kartelliyritysten *verkosto* hyödyntää siihen sitoutunutta luottamusta ja moraalista normistoa, joka sitoo yrityksen mahdollisuuksia ilmiantaa kartelli (whistleblowing). Toisaalta *valta* ja siihen perustuvat strategisen asemat tai suoranaiset uhkailut kartellin sisällä estävät kartellin ilmi tuloa. Nämä näkökulmat nousivat esille myös Siltaojan ja Vehkaperän (2010) tutkimuksessa, joskin heidän löytämät puheavaruudet eivät olleetkaan sitoutuneet näin tiiviisti taloussosiologiseen käsitteistöön. Katson että taloussosiologian esiin nostamalla teemoilla siitä, miten taloudelliset toimijat suhtautuvat markkinoiden epävarmuuteen on edelleen selittävää voimaa myös keskusteltaessa taloudellisen toiminnan harmaalla sektorilla.

Luhmannilainen näkemys sosiaalisen maailman differentaatiosta on myös otettava huomioon tulkittaessa kartellien käsittelyä. Miten taloudellisen toiminnan rajat on ymmärrettävä. Asfalttikartellissa voidaan havaita että Kilpailuviraston strategiana oli

nostaa kartelli pois talouden tai politiikan piiristä ja siirtää se oikeudellisen käsittelyn piiriin. Esitys luonnollisesti pohjautuu lakiin ja sen tekstirakenne on strukturoitu sopimaan oikeudellisen käsittelyn koodiin (oikea-väärä). Sen sijaan se palautetaan takaisin talousjärjestelmän käsiteltäväksi taloudellisen rangaistuksen muodossa, jonka perusteella talouden toimijat voivat kalkyloida kartelliin ryhtymisen seuraukset. Maan tavan tai kartellien aikaisemmassa lainsäädännössä käytännön kieltäminen tekee eroa siihen aiemmin vallinneeseen poliittiseen järjestelmään. Joskin tämä Kilpailuviraston itsensä ja uuden kilpailupolitiikan tuottaminen ei tule tekstissä eksplisiittisesti esille, vaan se on ymmärrettävissä vain suomalaisen yhteiskuntapolitiikan kontekstissa.

Luhmanin eräs haastavimpia ja mielenkiintoisimpia väitteitä on ns. kolmannen pois sulkemisen tematiikka. Aineistosta ei löydy mitään politiikkaan tai poliittiseen päätöksentekoprosessiin liittyvää. Se on ymmärrettävää sinänsä, kun oikeusjärjestelmä haluaa esittää itsensä suvereenina ja riippumattomana yksittäisissä oikeuskäsittelyissä. Oikeus – ja talousfunktiojärjestelmien lisäksi politiikalla on ollut merkittävä vaikutus jo pelkästään oikeusjärjestelmän synnyttämiseen omaksi alajärjestelmäkseen. Oikeusjärjestelmässä tulkittu koodi voi olla laitton tai laillinen – mutta ei esimerkiksi hallituksen suosittelu – vaikkakin lainsäädäntö syntyy parlamentin ja (enemmistö)hallituksen työn tuloksena. (Raiski, 2004, 22.) Siinä missä kartellilainsäädäntö saa alkunsa esimerkiksi tieteen piirissä tai politiikkana, se tulee käännetyksi ja sovitetuksi monen osajärjestelmän koodistoon, joissa se ei välttämättä saa lainsäädännön oikeutusta. Siltaojan ja Vehkaperän (2010) artikkelissa esittelemä rationalisaatio –diskurssi, jossa kartellilaki ja oikeustapauskäytäntö otetaan talouselämän kommunikaatiojärjestelmään häiriönä, koska se ei resonoi puhtaasti talouselämän kommunikatiivisessa järjestelmässä. Sen tuottama informaatio ei ole selkeästi talous-systeemin ymmärrettävissä.

Kilpailupolitiikan tehtävä on osaltaan kilpailun tuottaminen markkinoille, kilpailudynamiikan vaaliminen yhteiskunnallisena ohjenuorana. Aineisto voidaan tiivistää kertomukseksi siitä, kuinka kartellitoiminta asemoidaan uudelleen taloudellisesti järkevästä ja poliittisesti hyväksytystä toimintamallista oikeudelliseen funktiojärjestelmään, joka operoi luhmannilaisittain laitton/laillinen -dikotomiolla. Luhmannin näkökulmasta voidaan katsoa että Siltaojan ja Vehkaperän (2010) tutkimus tulkitsee oikeudellista informaatiota talouden funktiojärjestelmässä. Siitähän lopulta on

kyse - miten talousjärjestelmän toimijat käsittelevät uuden informaation, joka tulee vieraasta ympäristöstä: jääkö informaatio epäselväksi kohinaksi, joka voidaan käsittämättömänä, binääriseen koodiin sopimattomana sivuuttaa vai onko informaatio otettava vakavasti, eli otettava huomioon taloudellisesti kannattavan toiminnan reunaehtona. Sen sijaan oma empiirinen tutkimukseni tarkastelee taloudellisen toiminnan ymmärrettävyyttä oikeudellisesta funktiojärjestelmästä käsin. Millaisina taloudelliset toimintamuodot on esitettävä, jotta ne voidaan saattaa epäilyksenalaiseksi ja edelleen rangaistavaksi oikeudellisella funktiolla (oikea / väärä).

Tarinalla on siis muitakin vastaanottajia kuin vain tuomioistuin. Julkiset oikeudenkäynnit, joissa käsitellään jo ennalta tunnettua, suurta tai poikkeuksellista tapahtumaa kiinnostavat myös suurta yleisöä median välityksellä. Jokaisella kertomuksella on yleisönsä, jokin vastaanottaja jolle se on tarkoitettu kerrottavaksi. Lähdän siitä, että koska kyseessä on poikkeuksellisen suuri julkinen oikeudenkäynti, myös yleisö jolle viesti kerrotaan on laajempi kuin pienemmissä yksityisissä oikeustapauksissa. Käsiteltävänä olevan kaltaiset suuret tai muuten poikkeukselliset oikeudenkäynnit herättävät aina julkista huomiota. Käsittelemäni kartellitapauksen Korkeimman oikeuden antama langettava päätös on ollut keskustelun aiheena tiedotusvälineissä pitkään ja sitä käsiteltiin paljon muun muassa pääkirjoituksissa.

Kenelle tarina siis epäsuorasti kerrotaan.

- 1) Tuomioistuimelle, joka ottaa ensimmäisenä lukijana vastaan Kilpailuviraston esityksen.
- 2) Päättäjille muistutuksena siitä että Kilpailuvirasto tekee työnsä ja valvoo oman toiminta-alueensa tapahtumia lainsäädännön mukaisesti.
- 3) Päättäjille, jotka tekevät julkisella sektorilla hankintapäätöksiä. Muistutetaan kilpailun positiivisesta vaikutuksesta. Lisäksi julkisten varojen käyttäjille muistutuksena siitä, että on syytä olla varuillaan kiellettyjen markkinoiden rajoitusten varalta.
- 4) Yrityksille vakavana muistutuksena siitä että kilpailulainsäädäntöä tulee noudattaa ja että laki määrittelee toiminnan hyväksyttävyyden.
- 5) Kansalaisyhteisölle ja kuluttajille.

Oman tulkintani mukaan implisiittinen viesti yhteiskunnalle on, että markkinoiden toimintaa valvovilla viranomaisilla riittää rohkeus ja kyky tutkia myös isoja kartelleja, myöskin niitä, joissa voidaan nähdä pitkä kansallinen perinne, jossa polkuriippuvuuden kaltaisesti jotkut toimialat ovat johtaneet pitkälle vietyihin kiellettyihin kilpailunrajoituksiin ja kartelleihin. Mikä on aikaisemmin merkinnyt kansallista etua ja yhteistyön tekemistä viennin edistämiseksi, saattaa nyt olla lainsäädännöllisesti kiellettyä, jota käsitellään oikeudessa ja määrätään tarvittaessa seuraamuksia.

Kilpailuviranomaisen materiaalissa sekä tekijä, kertoja että sankari ovat kaikki Kilpailuvirasto, vaikkakin sen rooli muovautuu tilanteisesti aina raporttia antavasta viranomaisesta erityiseen sankarillisuutta lähentelevään viranomaistoimintaan, esimerkiksi yritystarkastuksiin ja erityisesti neuvokkuutta vaativiin selvityksiin. Kilpailuvirasto on samalla kertomuksen kertova subjekti, jonka kautta kertomusta havainnoidaan ja samalla enemmän tai vähemmän lukija liittoutuu sen kanssa. Kilpailuviraston rooli on näin ollen hyvin moninainen.

Missä suhteessa käsillä olevassa tapauksessa todistelu onnistuu – ja mistä näkökulmasta se on ongelmallinen. Tutkimukseni keskeisimpiä tuloksia on että Kilpailuviraston rakentama todistelu pohjautuu eräänlaiseen tyypittelyyn, jossa rakennetaan todennäköiseltä ja luonnolliselta vaikuttava asiantila. Analyysi markkinoista kertoo sen, että kartelli on ollut erittäin todennäköinen. Tätä todennäköisyyttä – mahdollista asiantilaa tekstissä tukevoitetaan erilaisin faktuaalistamismenetelmin, joita käytetään retorisesti hyödyksi.

Niin maallikkolukija kuin juridisen koulutuksen saanut henkilö (kts. yritysten vastineet Kilpailuviraston esitykseen) voi huomata että toisaalta todistelu on melko fragmentaarista, sillä lähes vuosikymmenen jatkuneen valtakunnallisen kartellin toiminnasta olettaisi jääneen vielä enemmän todisteita, jotka nivoisivat toisiinsa yksittäisiä tapahtumia. Toisaalta tähän on juuri kilpailuviraston strategia: puhua järjestäytyneestä kartellista eikä yksittäisistä kilpailunrajoituslain rikkomuksista. Kartelli käsitteenä on kuitenkin olemuksellisesti organisoitunut. Kilpailuvirastolla on osoittaa että kartellilla on ollut vakiintunut toimintatapansa ja ainakin löyhä mutta sosiaalisesti ja taloudellisesti vaikuttava säännöstönsä.

Kartellit ovat lähtökohtaisesti suuria yhteenliittymiä, joilla on paljon valtaa hinnoittelussa. Myös käsittelemässäni tapauksessa kartellisoitunut asfalttiala oli korkeimman hallinto-oikeuden tuomion mukaan valtakunnallinen ja erittäin vaikutusvaltainen, jolloin kartelliliittouma ja sen vaikutusvaltaisimmat yritykset saattoivat määrätä tahtonsa mukaisen hinnan markkinoilla. Mahdollisuus epätasaiseen vallankäyttöön yli muiden markkinatoimijoiden syntyy usein epäsymmetrisestä tiedon jakautumisesta markkinoilla. Myyjä-puolella on usein enemmän tietoa kuin ostajilla. Kartellien tapauksessa epäilyksiä oli herännyt siitä, että periaatteessa kilpailevat yritykset olivat tienneet etukäteen toistensa tarjoamat hinnat. Ostajat, asfalttialalla usein valtio ja kunnat ovat kärsineet myyjäpuolen tietojen vaihdosta ja toisaalta tässä myös siitä, että ostajilla eli käytännössä usein viranhoitajilla ei ollut samaa intressiä tarkkailla markkinoiden toimintaa.

7. LOPUKSI

Tapaustutkimuksen avulla pyritään syvälliseen tietoon kyseessä olevasta kohteesta ja sen kontekstista, eikä niinkään pyritä yleistettävään tietoon. On kuitenkin syytä pohtia sitä, miten saavutettua tietoa voidaan edelleen käyttää vastaavissa tutkimuksissa tai miten se on sovellettavissa tai miten jatkotutkimusta voitaisiin kehittää. (Saaranen-Kauppinen & Puusniekka 2006.) Yleistämisen rinnalla voidaan ajatella siirrettävyyttä. Tutkimukseni tarkoitus on antaa uutta jäseneltyä tietoa kilpailupoliittisesta vallankäytöstä Suomessa taloussosiologisen näkökulman avulla. Kaikki kartellit eivät ole samanlaisia ja niiden selvittelyyn ja niiden merkitykseen vaikuttaa hyvin monenlaiset kehityspolut talouden eri sektoreilla. Se, millaisiin markkinakonteksteihin ne asemoituvat on ratkaisevaa, sillä esimerkiksi parturiala eroaa monessa suhteessa voimakkaasti vaikkapa asfalttialasta. Mutta yleisellä taloussosiologisella käsitteistöllä niiden molempien sosiaalinen olemus on kartoitettavissa myöskin sen suhteen miten kilpailu ja mahdolliset kilpailunrajoitukset rakentuvat näillä talousvälitteisillä sosiaalisilla kentillä eli markkinoilla.

Markkinat esitetään yleisesti ongelmattomana käsitteenä niin mediassa kuin tutkimuksessakin. Puhutaan myös markkinavoimasta tai vallasta. Kiinnostukseni kartelleja kohtaan syntyi nimenomaan markkinoiden valta-aspektin kautta. Näkökulmassani valta rakentuu kielen kautta: määritelmien antaminen ilmiöille ja niiden lujittaminen on vallankäyttöä itsessään. Toimia voidaan kriminalisoida tai ilmiöitä patologisoida, jolloin ne voidaan ottaa hallintaan oikeudellisesti. Talouselämän toimintaan liittyy monia harmaita alueita, joissa markkinaehtoinen uusliberaali tarkastelutapa ei ole riittävä, vaan myös tulee ottaa huomioon se että taloudelliset ilmiöt ovat kiinnittyneitä tai uppoutuneita sosiaaliseen (Beckert 2011; Granovetter, 1985). Kartelleja ei voida myöskään nähdä ainoastaan talouden ja oikeuden ongelmana, vaan niiden vaikutus on koko yhteiskunnan tasolla merkittävä. Ennen kaikkea kartellitietoisuuden vahvistaminen yhteiskunnassa on mielestäni Kilpailuviraston keskeinen tiedotuksellinen pyrkimys.

Kartelli on talouselämän ilmiö, jonka merkitys ja hyväksyttävyys on vuosikymmenten kuluessa muuttunut ratkaisevasti. Vielä 1970-luvun alussa poliittisella päätöksenteolla ja

korporatiivisen järjestelmän välityksellä ratkaistiin kysymyksiä tuotantotalouden ehdoista ja suunnitteluun perustuva talous oli legitiimi koko yhteiskunnan tasolla, niin 1980-luvun käänne on muuttanut asetelman siten, että markkinat katsotaan ensisijaiseksi järjestelmäksi, josta otetaan impulsseja vastaan ja tietoa sovitetaan ja päätöksiä tehdään markkinoiden antamien ehtojen perusteella muuhun yhteiskuntaan. Keskeisten yhteiskunnallisten järjestelmien suhtautumisessa kartelleihin näkyy muutos siirtymän suunnittelutaloudesta kilpailuperiaatteen talouteen.

Yhteiskuntapolitiikkaa ja taloutta erittelevässä luvussa olen viitannut Heiskalan (2006; 2010) ja Alasuutarin (1996) tutkimuksiin suomalaisen yhteiskunnan muutoksesta. Teesit valmentajavaltiosta ja konsultokratiasta (Heiskala, 2010) sekä kilpailuyhteiskunnasta (Alasuutari, 2006) ovat tutkimuksen kannalta relevantteja. Niiden valossa olen pyrkinyt tarkastelemaan kilpailupoliittista interventiota laajamittaiseen kartelliin ja sen oikeudelliseen hahmottamiseen. Heiskalan mukaan valtio on ottanut valmentajan roolin ja ”huutelee tarkkoja ohjeitaan yhteiskunnallisen kentän reunalta” (Heiskala, 2010, 145.) Myös Kilpailuvirasto on yhteiskunnallinen pelaaja, jolla on kentällä saavutettavissa voittoja, joita pitää voida arvioida myös kriittisesti tarpeen tullen. Tällöin myös voidaan viranomaisen toimintaa tarkastella nimenomaan siitä näkökulmasta, millaisin sitein se kiinnittää oman agendansa koko yhteiskunnan kontekstiin.

Miten sitten voitaisiin kartelleja ehkäistä ja tehdä markkinatapahtumista läpinäkyvämpiä. Olisiko yrityssalaisuuksien verhoa mahdollista raottaa viranomaisille tai millä tavoin yritysten toimintaa on mahdollista valvoa parhaiten. Vai riittääkö valtioiden ja viranomaisten välinen yhteistyö, sekä niiden tarjoamat erilaiset kannustepalkkiot niille yrityksille, jotka auttavat kilpailuviranomaisia. Kyse ei kuitenkaan ole pelkästään kilpailupolitiikasta ja tehokkuuden maksimoinnista, vaan yritysten toiminnasta moraalisesti ja sosiaalisesti kestäväällä tavalla, sikäli kun sosiaalisia hyveitä markkinaehtoiselta toiminnalta sopii odottaa. Kiinni jääminen ja maineen menettäminen joka tapauksessa aiheuttavat harmia kartelliin sortuneille yrityksille. Myöskään erityisjärjestelyt kartellin peittelemiseksi ja viranomaisten harhauttamiseksi eivät ole kuluttomia – aineistossa tästä esimerkkinä Lemminkäisen lakifirmalta tilaama kilpailuviranomaisen tarkastusiskun simulointi (KiVi, 2003).

Suunnitteluun perustuvan talouden jälkeisessä yhteiskunnassa markkinaehtoinen ajattelu ja kilpailuperiaatteen hyväksyminen on viety pitkälle, sosiaalipolitiikkaa ja koulutuspolitiikkaa tehdään yhä enemmän kilpailun ja markkinoiden ehdolla. Toisaalta taas perinteisessä (tuotanto)talouselämässä itsessään on saarekkeita, jotka ainakin yksittäisten toimijoiden tasolla tahtovat hypätä kelkasta – sopimalla kilpailijoiden kanssa salaisesti jakaa tuotot ja välttää riskit. Vaikka ajallisesti kiristynyt suhtautuminen kartelleihin kiinnittyy vallalla olevaan taloudelliseen liberaalin ajattelutapaan ja se korostaa kilpailun merkitystä taloudellisen toiminnan keskeisenä voimavarana, on kilpailupolitiikka kuitenkin ymmärrettävä sääntelynä, jota harjoitetaan poliittisesta näkökulmasta. Uusliberaalit politiikkasuositukset perustuvat toki markkinoiden ensisijaisuuteen, mutta markkinoilla on taipumus tuottaa myös valtaa, jolla on poliittinen ulottuvuus. Näin ollen ennestään markkinavoimaa omaaville yrityksille kertyy hyötyjä päätöksistä, jotka tehdään politiikan piirissä, esimerkiksi vientikilpailukyvyyn tai strategisesti merkittävän yrityksen pitämiseksi maassa (Heiskala, 2010). Hallittu kilpailupolitiikka taas nousee kuluttajan ja rehellisesti toimivien yritysten suojelusta kohtuutonta voitonpyyntiä vastaan. Tämä taas ei voi tapahtua muuten kuin puuttumalla markkinatoimijoiden välisiin suhteisiin.

Kilpailupolitiikan alue on haastava ja siihen liittyy valtava määrä erilaisia muita yhteiskuntapolitiikan osa-alueita. Taloudellisten etuuksien ja poliittisten intressien ja kilpailuviranomaisten erehtyväisyyden inhimillisessä maailmassa kuitenkin tehdään päätöksiä joiden kilpailupoliittiset seuraukset eivät ole vähäisiä. Kohua herätti muutama vuosi sitten tapahtuma, kun Microsoft –yhtiön toimitusjohtaja Bill Gates vieraili Suomessa ja lahjoitti avokätisesti yhtiön live@edu Suomen koululaitokselle, ja jonka pääministeri Vanhanen otti kiitollisena vastaan (Tietokone, 18.1.2008). Ongelma tässä oli kuitenkin se, että koulussa joudutaan tekemään näin ratkaisuja ohjelmistojen suhteen, ja joka on täten erittäin haitallinen Microsoftin kotimaisille pienille kilpailijoille. Erilaiset standardisoidut patentit ohjelmistojen suhteen ovat kilpailupoliittisesta näkökulmasta haastavia ja sillä mitkä keksinnöt tai ratkaisut patentoidaan on myös kilpailupoliittinen ulottuvuus (Fligstein, 2001 71-73).

Tutkimusta tehdessäni mieltä pakottavana ja raastavana ajatuksena on ollut kysymys siitä, mitä yleinen yhteiskuntatiede voi sanoa kartelleista. Miten sosiaalitieellistä näkökulmaa voi hyödyntää kartellien rikosoikeudellisessa tutkimuksessa sekä toisaalta

kilpailupolitiikan tarkastelussa ja kehittämisessä. Vai onko niin että alue on jotain sellaista mihin ei jää sanottavaa kun sivuutetaan oikeus- ja taloustieteen näkökulmat? Etsinnöistä huolimatta en ole löytänyt ”oikeustaloussosiologista” tutkimuksen suuntaa. Mutta sellaiselle olisi tarvetta, jotta harmaan talouden ongelmiin puuttumisesta tulisi tehokkaampaa siten, että taloudellisen toiminnan sosiaalinen järjestys ja sen esiin tuomat teemat jäsentävät omalta näkökantiltaan vahvasti taloudellisen järjestelmän analyysiä. Myös laittomat markkinat (kts esim. Beckert, 2011) toimivat sosiaalisen järjestelmän kautta, joissain tapauksissa, esimerkiksi arkijärjellä ymmärrettynä huumeiden katukaupassa sosiaalinen verkosto ja luottamus on oleellinen tekijä arvioitaessa kielletyn kaupankäynnin mahdollisuutta ja tutkimusresurssien suuntaamista.

Oikeustaloustiede tarjoaa monia kiinnostavia näköaloja asiaan, Määttä (2006, 86) mukaan esimerkiksi kartellien valvonta ei periaatteessa voi olla liian tiukkaa, ettei se johda sellaisiin yrityskauppoihin, jotka muodostavat kartellejakin haitallisempia yhteenliittymiä. Kirjansa loppusanoissa Määttä erittelee oikeustaloustieteen tutkimusalaan, jota rohkeimmat ovat kuvanneet jopa käyttäytymistieteenä, jolla voidaan tutkia mitä tahansa inhimillisen toiminnan aluetta. Lisäksi hän toteaa että oikeustaloustiedettä tulisi avata enemmän kohti psykologia-tiedettä. (Määttä, 2006, 225.) Itse kuitenkin näkisin että myös yleisellä yhteiskuntatieteellä ja sosiaalista järjestystä ja sosiaalista toimintaa tutkivalla tieteellä on kuitenkin sanansa sanottavana. Oikeustaloustieteen perusteisiin perehtyneenä näen kuitenkin että riittävän kuvan saamiseksi tulee tutkia myös sosiaalisesti rakentuvaa ja poliittisiin instituutioihin pohjautuvaa taloudellisen toiminnan kenttää. Minusta sosiologialla ja muilla yhteiskuntaa laaja-alaisesti tutkivilla tieteillä on oikeutus ja perusteltu näkökulma myös lainkäytön ja taloudellisen vallan tutkimukseen, koska sosiaalisen toiminnan tasolla ymmärrettynä voidaan nähdä taloudellisten ja juridisten faktojen sopimuksenvaraisuus, institutionalisoituminen ja legitimointi yhteiskunnassa.

Tutkimuksen varrella syntyi monia ajatuksia ja näkökulmia miten aiheeseen liittyvää tutkimusta voisi viedä eteenpäin. Jouduin rajaamaan ulkopuolelle monia mielestäni merkittäviäkin kysymyksiä. Työn aikana keskustellessani kuulin monia moraalisia kantoja, jotka koskivat kartelleja ja yleisemmällä tasolla nykyisen taloudellisen kehityksen aiheuttamia moraalisia ongelmia.

Toisenlainen näkökulma samaan aiheeseen syntyi myös, joka voisi olla yhtä lailla mielenkiintoisia näkökulmia avaava, eli tutkia samaa asfalttikartellia lehtien pääkirjoitusten ja talousuutisten tasolla. Lehdistön antama värikkäämpi ja laajalle lukijakunnalle suunnattu teksti avaa kenties toisenlaisia ulottuvuuksia kartellien ja kilpailunrajoitusten yhteiskunnalliseen ymmärtämiseen, kuten esimerkiksi edellä esitelty Siltaojan ja Vehkaperän artikkeli (2010). Tutkimuksen ongelma on kuitenkin se, että itse tekijät eivät mielellään asiasta halua puhua ja kartellikokemuksen syvempi ymmärtäminen nimenomaan yrityksen sisältä tai toimijoista käsin on mahdotonta.

LÄHTEET

Oikeudenkäyntimateriaalit

Kilpailuviraston (KiVi) esitys Markkinaoikeudelle (2003)
<http://www.kilpailuvirasto.fi/tiedostot/ratk/r-2001-61-1198.pdf>
Luettu 11.9.2011

Korkeimman hallinto-oikeuden päätös, annettu 29.9.2009
[http://www.finlex.fi/fi/oikeus/kho/vuosikirjat/2009/200902389?search\[type\]=pika&search\[pika\]=kho%3A2009%3A83](http://www.finlex.fi/fi/oikeus/kho/vuosikirjat/2009/200902389?search[type]=pika&search[pika]=kho%3A2009%3A83) Luettu 11.9.2011

KHO (2009) Korkeimman hallinto-oikeuden julkaisema tiedote
<http://www.kho.fi/48038.htm> Luettu 11.9.2011

MO (2007) Markkinaoikeuden päätös (MO 441/2007), annettu 19.12.2007
[http://www.finlex.fi/fi/oikeus/mao/2007/20070441?search\[type\]=pika&search\[pika\]=asfaltti](http://www.finlex.fi/fi/oikeus/mao/2007/20070441?search[type]=pika&search[pika]=asfaltti)
Luettu 10.2.2012

Kirjallisuus

Alasuutari, Pertti (1994) Laadullinen tutkimus. Vastapaino, Tampere, 2.p

Alasuutari, Pertti (1996) Toinen tasavalta. Suomi 1946-1994. Vastapaino, Tampere.

Alasuutari, Pertti (2006) Suunnittelutaloudesta kilpailutalouteen: miten muutos oli ideologisesti mahdollinen. Artikkeliteoksessa Heiskala & Luhtakallio: Uusi jako – Miten Suomesta tuli kilpailukyky yhteiskunta? Gaudeamus, Helsinki.

Alvessalo, Anne & Ervasti, Kaijus (2006) Oikeus yhteiskunnassa – näkökulmia oikeussosiologiaan. Edita Prima, Helsinki

Beckert, Jens (1996) What Is Sociological about Economic Sociology? Uncertainty and the Embeddedness of Economic Action. Theory and Society vol.25 No.6 (Dec.1996) pp.803-840

Beckert, Jens (2011) In the Shadow. Illegal Markets and Economic Sociology. Max-Planck Institut. Discussion paper.

Dobbin, Frank & Dowd, Timothy J (2000). The Market that Antitrust Built: Public Policy, Private Coercion, and Railroad Acquisitions 1825 to 1922. American Sociological Review, vol.65 No.5 (Oct, 2000) pp.631-657

Dobbin, Frank (2004) The Sociological View Of Economy. Esipuhe teoksessa The New Economic Sociology – A Reader ss. 1-48. Princeton University Press, New Jersey.

- Eskola, J. & Suoranta, J. (1999) Johdatus laadulliseen tutkimukseen. Vastapaino, Jyväskylä.
- Fligstein, Neil (2001) *The Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*. Princeton University Press, Princeton.
- Fligstein, Neil & Dauter, Luke (2007) *The Sociology of Markets*. *The Annual Review of Sociology* 2007:33 pp. 6.1 – 6.24
- Granovetter, Mark (1985) *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*. *American Journal of Sociology*, Volume 91, Issue 3, (Nov.1985) pp.481 – 510.
- Granovetter, Mark (2005) *The Impact of Social Structures on Economic Outcomes*. Artikkeliteoksessa *Journal of Economic Perspectives – Volume 19, Number 1*. pp. 33-50
- Heikkinen, Sakari (2000) *Paperia maailmalle. Suomen paperitehtaitten yhdistys – Finnmap 1918-1996* Otava, Keuruu.
- Heiskala, Risto (2006) *Kansainvälisen toimintaympäristön muutos ja Suomen yhteiskunnallinen muutos*. Teoksessa Heiskala, R. & Luhtakallio, E (toim.) *Uusi jako*. Gaudeamus, Helsinki.
- Heiskala, Risto (2010) *Vallan uudet ideat: Hyvinvointivaltion huomasta valmentajavaltion valvontaan*. Artikkeliteoksessa Petteri Pietikäinen (toim.) *Valta Suomessa* ss. 124 – 148. Gaudeamus, Helsinki.
- Hjalmarsson, Erik (2010) *Asfaltdjungeln En ANT-analys av en svensk kartell*. Julkaistu sivustolla <http://www.uppsatser.se/uppsats/e6f7aeaf0d/> Luettu 26.8.2011
- Hjerppe, Riitta (1979) *Suurimmat yritykset Suomen teollisuudessa 1844-1975*. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki
- Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi (1993) *Valtasuhteiden analysoiminen*. Artikkeliteoksessa Jokinen, Juhila & Suoninen: *Diskurssianalyysin aakkoset* ss. 75-110. Vastapaino, Tampere
- Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen, Eero (1993) *Diskursiivinen maailma: Teoreettiset lähtökohdat ja analyttiset käsitteet*. Artikkeliteoksessa Jokinen, Juhila & Suoninen: *Diskurssianalyysin aakkoset* ss.17-49. Vastapaino, Tampere.
- Jokinen, Arja (2002) *Vakuuttavan ja suostuttelevan retoriikan analysoiminen*. Artikkeliteoksessa Arja Jokinen & Kirsi Juhila & Eero Suoninen: *Diskurssianalyysi liikkeessä*. Gummerus, Jyväskylä, 2.p
- Juhila, Kirsi (1993) *Miten tarinasta tulee tosi? Faktuaalistamistavat viranomaispuheessa*. Artikkeliteoksessa Jokinen, Juhila & Suoninen: *Diskurssianalyysin aakkoset* ss.151-188. Vastapaino, Tampere.

Kallioinen, Mika & Jarkko Keskinen & Liisa Lähteenmäki & Tapani Paavonen & Kari Teräs (2010) Kilpailun voittokulku: Kartelleista ja säännöstelystä globaaliin kilpailuun. Artikkeliteoksessa Petteri Pietikäinen (toim.) Valta Suomessa ss. 56-78. Gaudeamus, Helsinki.

Kangas, Risto (1995) Niklas Luhmannin (postmoderni?) superteoria. Artikkeliteoksessa Rahkonen, Keijo (toim.): Sosiologisen teorian uusimmat virtaukset. ss. 217-253. Helsinki: Gaudeamus, 1995.

Kantola, Anu (2002) Markkinakuri ja managerivalta. Poliittinen hallinta Suomen 1990-luvun talouskriisissä. Helsingin yliopisto, Pallas-Sarja, Tampere.

Kivi, Aleksis (1946) Seitsemän veljestä. Valitut teokset ss. 308 – 550. Otava, Helsinki

Kuisma, Markku (1999) Euroopan metsä-aitta ja nopea sopeutuja. Teoksessa Tuomas M.S Lehtonen (toim.) Suomi – Outo pohjoinen maa s.50-85, PS-kustannus, Porvoo,

Kunnas, Heikki J (1989) Kilpailulainsäädäntö ja hintapolitiikka. Artikkeliteoksessa Heikki A. Loikkanen & Jukka Pekkarinen (toim.) Suomen kansantalous. Instituutiot, rakenne ja kehitys s. 231-241. WSOY, Porvoo

Kuoppamäki, Petri (2001) Kilpailuoikeuden perusteet. WSOY, Vantaa. 1.painos

Kyntäjä, Timo (2000) Muurahaisia oikeussosiologian pesästä. Forum Iuris : Helsingin oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisut. Helsinki.

Laitinen, Ahti & Aromaa, Kauko (1993) Näkökulmia rikollisuuteen, Hanki ja Jää

Lagerspetz, Erik (2004) Talouden moraalit, moraaliton talous ja F.A Hayekin uusliberalismi. Teoksessa Ilkka Kauppinen(toim.) Moraalitalous. Vastapaino, Tampere.

Layder, Derek (1998) Sociological Practice: Linking Theory and Social Research. Sage Publications Ltd., London. London 1998.

Lie, John (1997) Sociology of Markets. Annual Review of Sociology. Vol.23 (1997) pp.341 – 360.

Luhmann, Niklas (2004): Ekologinen kommunikaatio. Gaudeamus, Tampere

Mäkelä, Klaus(1990) Kvalitatiivisen analyysin arviointiperusteet. Teoksessa Mäkelä, Klaus (toim.) Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta. Gaudeamus, Helsinki.

Määttä, Kalle (2006) Oikeustaloustieteen perusteet Edita, Helsinki.

Määttä, Kalle (2009) Oikeustaloustieteellinen näkökulma kotimaiseen lainvalmisteluun. Sarjassa oikeuspolittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja, 242. Hakapaino Oy, Helsinki.

Raiski, Seppo (2004) Suomentajan alkusanat. Teoksessa Luhmann, Niklas: Ekologinen Kommunikaatio. Gaudeamus, Tampere.

Raittila Hannu (2010) Liikkumaton liikuttaja, WSOY, Helsinki.

Roy, William G. (2004) From Socializing Capital: The rise of the Large Industrial Corporation in America. Teoksessa Dobbin, Frank (ed.) The New Economic Sociology. A Reader pp. 433-456. Princeton University Press, Princeton.

Siitari-Vanne Eija (2002) Markkinaoikeus. Kilpailu-, hankinta- ja markkinaoikeudellisten asioiden uusi erityistuomioistuin. Edita, Helsinki.

Siltaoja, Marjo Vehkaperä, Meri (2010) Constructing illegitimacy? Cartels and Cartel Agreements in Finnish Business Media from Critical Discursive Perspective. Artikkelijulkaisussa Journal of Business Ethics (2010) 92: 493-511

Sulkunen, Pekka (1999) Johdatus sosiologiaan – käsitteitä ja näkökulmia. WSOY, Juva, 2.p

Suoninen, Eero (2002) Näkökulma sosiaalisen todellisuuden rakentamiseen Teoksessa Jokinen, Juhila & Suoninen: Diskurssianalyysi liikkeessä. Vastapaino, Jyväskylä 2.p

Swedberg, Richard (1994) Markets as Social Structures. Teoksessa The Handbook of Economic Sociology, s.255-282. Russell Sage Foundation, Chichester, West Sussex.

Tainio, Risto (2006) Suomalaisen liiketoimintajärjestelmän rakenteellinen ja kulttuurinen muutos. Artikkelijulkaisussa Heiskala & Luhtakallio: Uusi jako – Miten Suomesta tuli kilpailukyky yhteiskunta? (ss. 65-81) Gaudeamus, Helsinki, 2006.

Thorelli, Hans B (1959) Antitrust in Europe: National Policies after 1945. The University of Chicago Law Review, Vol. 26, No. 2 (Winter, 1959), pp. 222-236

Toivonen, Timo (1999) Empiirinen sosiaalitutkimus. WSOY, Porvoo.

Virta, Erja (2002) Talousrikollisuuden kuva tutkimuksen ja tiedonhallinnan näkökulmasta. Empiirisenä aineistona talouden varjopuoli –julkaisuun liittyvät seurantatutkimukset. Rikos –ja prosessioikeuden julkaisusarja A:28. Turku, Digipaino.

Vittaniemi, Jukka (1994) Suomen kilpailupolitiikka ja suljetun sektorin kilpailuolosuhteet. University of Jyväskylä.

Virtanen, Erkki (2006) Elinkeinopolitiikan suuntaviivat. KTM-julkaisu 35/2006

Wiberg, Matti (2006) Politiikka Suomessa. 1.painos. WSOY, Helsinki

Internet-lähteet

Hallituksen esitys (HE 33/2002)

<http://www.finlex.fi/fi/esitykset/he/2002/20020033>

(Viitattu 20.12.2011)

Hallituksen esitys (HE 88/2010)

<http://www.finlex.fi/fi/esitykset/he/2010/20100088.pdf> (Viitattu 29.9.2011)

Helsingin Sanomat 1.4.2004

<http://www.hs.fi/talous/artikkeli/Purasjoki+Asfalttikartelli+vei+veronmaksajilta+miljoonia/1135232699710>

Helsingin Sanomat 9.4.2009

<http://www.hs.fi/talous/artikkeli/Kunnat+vaativat+asfalttikartellista+100+miljoonan+vahingonkorvauksia/1135245054064>

(Viitattu 22.2.2012)

Kangasharju, Aki (2009) Kilpailuviraston yhteiskunnallinen vaikuttavuus. Selvitysmiesarviointi. Työ – ja elinkeinoministeriön arviointi

http://www.tem.fi/files/21926/TEM6_09.pdf (Viitattu 12.8.2009)

Anita Saaranen-Kauppinen & Anna Puusniekka. 2006. KvaliMOTV - Menetelmäopetuksen tietovaranto [verkojulkaisu]. Tampere : Yhteiskuntatieteellinen tietoarkisto [ylläpitäjä ja tuottaja]. <<http://www.fsd.uta.fi/menetelmaopetus/>>. (Viitattu 18.3.2011.)

Kilpailuvirasto (2009), Lehdistötiedote: KHO:lta yhteensä 82,55 miljoonan euron sakot asfalttikartelliin osallistuneille. Päivätty 29.9.2009

<http://www.kilpailuvirasto.fi/cgi-bin/suomi.cgi?luku=tiedotteet&sivu=tied/t-2009-20>

Viitattu 27.2.2011

Kilpailuvirasto, 2011a. Kilpailuviraston Internet-sivusto

<http://www.kilpailuvirasto.fi/cgi-bin/suomi.cgi?luku=kilpailunrajoitukset%2Fkartellit-ja-horisontaaliset-kr&sivu=kartellit-ja-horisontaaliset-kr> Helsinki: Kilpailuvirasto (Viitattu 21.2.2011)

Kilpailuvirasto, 2011b. Kilpailuviraston Internet-sivusto.

<http://www.kilpailuvirasto.fi/cgi-bin/suomi.cgi?luku=kilpailuvirasto&sivu=kilpailuvirasto> Helsinki: Kilpailuvirasto (Viitattu 20.4.2011)

Markkinaoikeus, 2009, Oikeus.fi: Oikeuslaitoksen Internet-sivusto

<http://www.oikeus.fi/markkinaoikeus/15570.htm>

Helsinki: Oikeusministeriö (Viitattu 21.3.2009)

TEM, Työ- ja Elinkeinoministeriö

Tiedote 11.8.2011

http://www.tem.fi/?s=2469&89512_m=103529 (Viitattu 29.9.2011)

Tietokone –lehti 18.1.2008

http://www.tietokone.fi/uutiset/2008/gates_ja_vanhanen_julkistivat_kouluyhteistyon

(viitattu 22.2.2012)

Yle, 13.5.2011

http://yle.fi/uutiset/talous_ja_politiikka/2011/05/asfalttikartellille_jattilasku_valtiolta_ja_40_kunnalta_2589432.html

(viitattu 21.1.2012)

Liite - Ote Kilpailunrajoituslain 2 luvusta

2 LUKU Kilpailunrajoituksista

4 § ([30.4.2004/318](#))

Sellaiset elinkeinonharjoittajien väliset sopimukset, elinkeinonharjoittajien yhteenliittymien päätökset sekä elinkeinonharjoittajien yhdenmukaistetut menettelytavat, joiden tarkoituksena on merkittävästi estää, rajoittaa tai vääristää kilpailua tai joista seuraa, että kilpailu merkittävästi estyy, rajoittuu tai vääristyy, ovat kiellettyjä.

Kiellettyjä ovat erityisesti sellaiset sopimukset, päätökset ja menettelytavat:

- 1) joilla suoraan tai välillisesti vahvistetaan osto- tai myyntihintoja taikka muita kauppaehtoja;
- 2) joilla rajoitetaan tai valvotaan tuotantoa, markkinoita, teknistä kehitystä taikka investointeja;
- 3) joilla jaetaan markkinoita tai hankintalähteitä;
- 4) joiden mukaan eri kauppakumppaneiden samankaltaisiin suorituksiin sovelletaan erilaisia ehtoja siten, että kauppakumppanit asetetaan epäedulliseen kilpailuasemaan; tai
- 5) joiden mukaan sopimuksen syntymisen edellytykseksi asetetaan se, että sopimuspuoli hyväksyy lisäsuoritukset, joilla niiden luonteen vuoksi tai kauppatavan mukaan ei ole yhteyttä sopimuksen kohteeseen.

5 § ([30.4.2004/318](#))

Edellä 4 §:ssä säädetty kielto ei kuitenkaan koske sellaista elinkeinonharjoittajien välistä sopimusta, elinkeinonharjoittajien yhteenliittymän päätöstä tai elinkeinonharjoittajien yhdenmukaistettua menettelytapaa, tai sellaista sopimusten, päätösten tai yhdenmukaistettujen menettelytapojen ryhmää, joka:

- 1) osaltaan tehostaa tuotantoa tai tuotteiden jakelua taikka edistää teknistä tai taloudellista kehitystä;
- 2) jättää kuluttajille kohtuullisen osuuden näin saatavasta hyödystä;
- 3) ei aseta asianomaisille elinkeinonharjoittajille rajoituksia, jotka eivät ole välttämättömiä mainittujen tavoitteiden saavuttamiseksi; ja
- 4) ei anna näille elinkeinonharjoittajille mahdollisuutta poistaa kilpailua merkittävältä osalta kysymyksessä olevia hyödykkeitä.

6 § [\(30.4.2004/318\)](#)

Yhden tai useamman elinkeinonharjoittajan tai elinkeinonharjoittajien yhteenliittymän määräävän markkina-aseman väärinkäyttö on kiellettyä. Väärinkäyttöä voi olla erityisesti:

- 1) kohtuuttomien osto- tai myyntihintojen taikka muiden kohtuuttomien kauppaehtojen suora tai välillinen määrääminen;
- 2) tuotannon, markkinoiden tai teknisen kehityksen rajoittaminen kuluttajien vahingoksi;
- 3) erilaisten ehtojen soveltaminen eri kauppakumppanien samankaltaisiin suorituksiin kauppakumppaneita epäedulliseen kilpailuasetelmaan asettavalla tavalla; tai
- 4) sen asettaminen sopimuksen syntymisen edellytykseksi, että sopimuspuoli hyväksyy lisäsuoritukset, joilla niiden luonteen vuoksi tai kauppatavan mukaan ei ole yhteyttä sopimuksen kohteeseen.

7 § [\(30.4.2004/318\)](#)

Elinkeinoharjoittajalle tai näiden yhteenliittymälle, joka rikkoo 4 tai 6 §:n tai EY:n perustamissopimuksen 81 tai 82 artiklan säännöksiä, määrätään seuraamusmaksu (*kilpailunrikkomismaksu*), jollei menettelyä ole pidettävä vähäisenä tai seuraamusmaksun määräämistä kilpailun turvaamisen kannalta muutoin pidetä perusteettomana.

Seuraamusmaksua määrättäessä on otettava huomioon kilpailunrajoituksen laatu ja laajuus sekä sen kestoaika. Maksu saa olla enintään 10 prosenttia kunkin kilpailunrajoitukseen osallistuvan elinkeinonharjoittajan tai näiden yhteenliittymän edellisen vuoden liikevaihdosta.

Seuraamusmaksun määrää kilpailuviraston esityksestä markkinaoikeus. Maksu määrätään maksettavaksi valtiolle.